

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01160234 (H)

2012

Микола Равлюк.

ДІЄПРИКМЕТНИКИ І ДІЄПРИСЛІВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Часть I.

Про дієприкметники і дієприслівники в творах
Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка,
Юрія Федьковича і Василя Стефаника.

Кіцмань, 1912.

З друкарні товариства „Руска Рада“ в Чернівцях.

Р. 2953/1

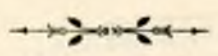
Микола Равлюк.

ДІЄПРИКМЕТНИКИ І ДІЄПРИСЛІВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

І. Часть.

Про дієприкметники і дієприслівники в творах
Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка,
Юрія Федьковича і Василя Стефаника.

АНТИЧЕНА Б. В. КИЇВ

22 36 11 12

Кіцмань, 1912.

1.50р

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

**Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И-36 326**

З друкарні товариства „Руска Рада“ в Чернівцях.

9590/1

Скороченя:

- Кв. = Квітка у виданю Потебні.
С. п. = Салдацький патрет.
Мар. = Маруся.
М. в. = Мертвецький великдень.
Д. р. = Добре роби, добре і буде.
К. в. = Конотопська відьма.
О. т. = От тобі і скарб.
К. д. = Козир-дівка.
С. О. = Сердешна Оксана.
П. сн. = Пархимове снідання.
На п. = На пушання як завязано.
Підбр. = Підбрехач.
Пер. = Перекотиполе.
Б. д. = Божі діти.
Щ. л. = Щира любов.
Лист. = Листи до любезних земляків.
К. р. (Р₂) = Купований розум у вид.
Романчука.
Щ. л. (Р₂) = Щира любов, варіант у вид.
Романчука.
Вовч. = Вовчок Марко, вид. Видавничої
Спілки.
Ф. = Федькович, вид. Наукового ТОВА-
риства ім. Шевченка.
Стеф. = Стефаник.
М. сл. = Моє слово.
Дор. = Дорога.
ЛНВ. = Літературно-Науковий Вістник.
-

Отся праця має чисто практичну ціль: розібрати основно всілякі способи уживання причасників¹⁾ в нашій мові на те, щоби дістати ясний образ, як сих форм уживати в літературній мові. Що такий розбір потрібний, се відчуває кождий, хто звернув увагу на причасникові конструкції. Може в жадній иньшій частині української складні не робить ся так багато промахів проти духа мови, як в розділі про дієприкметники і дієприслівники. Одні серед загальної непевности якось відрухово оминають всякими способами сі форми; другі знов якраз противно творять без розбору, після особистого уподобання, всілякі можливі форми причасникові, не здаючи собі зовсім справи з того, чи се годить ся з характером нашої мови чи ні. Як хто завдасть собі труду тай при кожній лектурі звертати буде спеціальну увагу на причасники, то безпечно переконає ся, що в нас не лиш в публіцистичних і наукових статях, але навіть в белетристичних творах ліпших письменників дуже багато самовільних, штучних конструкцій причасникових, які ріжуть ухо тай зовсім чужі для нашої мови.

В наслідок сего потрібна праця, щоб по просту констатувала, які рамці визначила в дійсности наша мова таким формам, як дієприкметники і дієприслівники. Само собою розуміє ся, що такого роду праці лиш тоді можуть мати якусь вартість, як вони опирають ся на достовірнім матеріялі мовнім, в яким оповіданє пливе просто і природно, а граматичні форми і конструкції відповідають дійсному станови посіданя української мови в теперішній хвилі. Такий матеріял може дати лишень народна проза, записана просто з уст народу, а відтак твори так званих народних письменників, що мовою і способом укладаня думок старають ся з роз-

¹⁾ Уживаю сего давнішого терміну в загальнім значіню, не маючи на думці ні відмінних причасників (дієприкметників) ні невідмінних (дієприслівників).

мислом як найбільше попасти в тон звичайного сілського оповідача. Менше відповідна для таких дослідів віршована мова, бо тут вимоги ритму і риму впливають нераз шкідливо на природність причасникових форм і конструцій.

Відповідно до роду матеріялу ділю цілу працю на дві частині. В першій части розберу тай обговорю докладно всілякі способи уживаня дієприслівників і дієприкметників у таких наших авторів, що мають народний склад думок, а в другій переведу таку саму аналізу на безіменній прозі народу по всіляких етнографічних збірниках. При самім кінці зберу висліди обох частин до купи, порівнаю їх з собою тай подам таким способом тоті межі, в яких можна уживати причасників без нарушеня духа мови.

Поки що виходить у сьвіт лишень перша частина праці: про дієприслівники і дієприкметники в творах Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника. Отсей добір авторів не випадковий, але сьвідомий: я хотів, щоб матеріял не був за вузький, лишень обіймав по можности весь простір, де говорить ся українською мовою. Таким чином заступав би Квітка тай Вовчок мову, якою загально говорять на російській Україні, а Федькович і Стефаник гуцульський і підгірський говір в Цісарщині.

Поділ причасників.

§ 1. Причасники, які подибуємо у творах Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника, мусимо на основі розробленого матеріалу поділити на відмінні і невідмінні. Сего поділу не треба розуміти так, мов би одна і та сама форма причасника виступала раз в відміннім, другий раз в невідміннім виді, лишень так, що в нашій мові одні причасники завсіди уживають ся лишень у невідмінній формі, а другі завсіди лишень у відмінній. Ті, що не відмінюють ся, прибрали одну сталу, законстенілу форму і називають ся дієприслівниками. В який спосіб українська мова дійшла від відмінних причасників в староукраїнській добі до дієприслівників в теперішній хвилі, на се дає нам відповідь Потебня¹⁾ у своїй синтаксі. Він каже, що дієприслівник міг вийти лишень із номінальної форми причасника старославянської мови; зложена форма ніколи не переходить в дієприслівник, але або зовсім виходить з ужитку або лишає ся причасником або переходить до прикметників. Причина лежить в тім, що в зложеній формі заіменник *и* вказує на дуже тісну звязь причасника з іменем, між тим як в номінальній формі причасника та звязь обмежує ся лиш на одну згоду з іменем, а причасник радше тяготить до дієслова. Потебня твердить, що зразу в мові відчувало ся, куди відносив ся який причасник: чи він був більше тісно звязаний з своїм іменником, чи більше тяжів до дієслова. Але з часом під впливом ріжних обставин переіменив ся пункт тяготіня ріжних причасників. Слово, що було причасником, зачинає виключно тяготіти до присудка, як воно вже і перед тим входило в його склад, або входить перший раз в сферу присудка, як не мало з ним вперед безпосередної звязи.

¹⁾ Потебня А.: Изъ записокъ по русской граматикѣ, изд. 2, Харьковъ 1889, ст. 181. і д.

Тепер гинуть признаки згоди причасника з іменником: відмінок, рід і число і розриває ся його звязь з іменем. Таким чином вкінці одні причасники стали ясно відносити ся лиш до підмета, другі до присудка. І в одних і в других формальне значіне причасника загинуло: ті, що відносили ся до підмета, стали дієприкметниками, а далі прикметниками, а другі дієприслівниками. Послідні мусіли тому стати невідмінними, бо відносили ся лиш до дієслова.

Сей процес формованя дієприслівника зачинає ся після Потебні при кінці XII., а на початку XIII. в.; Соболевській відносить сю появу вже до XI. в. і наводить примір із збірника Святослава 1073. р.: повелѣ мнѣ прѣмѣну сътворити рѣчи, инако набѣдыште тождѣство, разумѣ — запись.¹⁾ В давних літописях, що їх мова відносить ся до XIII.—XIV. вв., находимо ще дуже багато примірів правильної згоди причасників стану підметного, що виступають в ролі апозиції: Лавр. 24: п р и н и к ъ ш и Ольга, и рече; Ип. 26: Давыдовича н е д о и д у ч а паку града, стапта близѣ; Лавр. 9: мы сѣдимѣ, п л а т я ч е данѣ. Але рівночасно з тим находимо в сих і других подібних памятниках багато примірів, де причасники в номінальній формі тратять спосібність відмінити ся по родам, числам і відмінкам. Кожда із форм першого відмінка всіх трех чисел мужеського і женського роду приймає ся майже в рівній мірі за загальну форму не лише всіх родів і чисел в першій відмінку, але також і в иньших відмінках, пр.: Лавр. 10: Угри п р и ш е д ѣ (м. -ѣше) отъ в'стока, и устремиша ся; Слово о п. Игор: здрави князи и дружина, п о б а р а я за хрестьяны на поганья плѣки; Лавр. 24: повелѣ Ольга мовѣ створити, р ѣ к у щ е сиче; Лавр. 24: Ольга п о и м ш е мало дружини, легко идуши, приде. Однак з бігом часу процес поступає все дальше і дальше на користь невідмінности причасників, а в теперішній українській мові він вже довершив ся. Причасники, о котрих ту бесѣда, стали виключно дієприслівниками, а відмінні перестали бути причасниками і перейшли до прикметників.

Через те я ділю причасники нашої мови на невідмінні і відмінні. До невідмінних зачисляю дієприслівник стану

¹⁾ Соболевській А. И.: Лекції по исторіи русскаго языка, изд. второе, С. Петербургъ 1891, ст. 201.

підметного теперішности тай дієприслівник стану підметного минувшости (т. зв. перший); до відмінних дієприкметник стану предметного теперішности і минувшости. Дієприкметник присудковий минувшости (т. зв. другий) буду обговорювати окремо: він в нашій мові не є вже причасником, а правдивим дієсловом.

А) Невідмінні причасники.

1. Дієприслівник теперішности.

§ 2. У сего дієприслівника загально приняло ся закінчене -чи: несучи, хвалячи, ідучи, кажучи. Такі невідмінні форми заступають всі три особи однини і множини і є по думці Мікльосіча¹⁾ відай четвертим відмінком однини на середний рід; таким чином відповідано би наше закінчене -чи старославянському -ште. Другі фільольоги поясняють походжене сего закінчення инакше. Соболевській²⁾ думає, що форми на -чи є першим відмінком множини на рід мужеський, а Буслаєв³⁾ і Потєбня⁴⁾ зводять наше закінчене -чи на закінчене церковно-словянських причасників женського роду -шти.

Крім закінчення -чи подибуємо декуди у дієприслівників теперішности закінчене -а, -я: м о г а: Кв. С. О. 19. 38; Листи 5, 9 (bis); С. п. 7; Мар. 47. 68. 70. 78. 88; М. в. 22; Д. р. 18. 21. 23. 34; К. в. 39. 40. 63; К. д. 8. 21; Б. д. 15; Вовч. I. 85; 227; II. 90. 137. 177. 211; ЛНВ. ХLI. 42. 58. — б і ж а: Ф. 171. — з р я (здря): Кв. М. в. 15; Мар. 47; С. п. 21. — с и д я: Ф. 126. — х о т я: Вовч. I. 189; II. 50. — н е х о т я: Кв. Мар. 26. — з а х о д я: Кв. С. О. 32. — п е р е х о д я: Вовч. ЛНВ. ХLI. 8. — с т о я: Вовч. II. 119. — п о п а д я: Кв. К. в. 32. — п о г о д я *ibid.* 49. Форми із закінченням -я відповідають старославянським причасникам, що визвучували ся на љ і дають ся без ніякого труду пояснити звуковими законами. За те тяжко сказати, відки взяло ся у дієприслівників закінчене -а. Воно було дуже розширене в давній російській народній мові; тепер стрічає ся рідше,

¹⁾ Miklosich Fr.: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, IV. B.: Syntax, 2. Abdr., Wien 1883, ст. 828, 13.

²⁾ Лекції... ст. 202.

³⁾ Буслаєв Ө.: Историческая грамматика русскаго языка, Москва 1881, ст. 107.

⁴⁾ Изъ записокъ... ст. 184.

за то живе до сьогоднішньої днини в чеській мові.¹⁾ У нас заховало ся се закінченє в одній формі: мога. Кінцеве -а стоїть на тім місці, де в старословянськїм було -ы. Дорогу, якою форми від -ы пішли до -а, поясняє Ягіч²⁾ в той спосіб, що бере собі до помочи сербські причасники, що на місці чеського і російського -а мають у визвуку -е тай кладе голосозвуки е-а в звязь з твердим носовим ѡ. По його думці форми мога-моге творились з могы на взір пѣть-пѣть (із пѣть) т. є по аналогії причасника дѣлаѡ-дѣлаѡ із дѣлаѡѡ. При сїм твердість закінченя, що заховалася у скісних відмінках, не дозволила на прямий перехід старославянського ы в я у першїм відмінку. Інші поясненя або натягнені або невірні. Так пр. Pastrnek³⁾ порівнує чеське vida з грецьким $\Phi\epsilon\iota\delta\omicron\varsigma$ і виводить визвук -а від індоєвропейського \bar{o} , а Соболевскій⁴⁾ припускає, що се -а схоже з ѣ в другім відмінку однини на мужеський рід: доушѣ.

§ 3. Дієприслівник теперішности творить ся лиш від дієслів недоконаних; доконані дієслова не годні виражати якоїсь чинности або події так, щоби вона рівночасно з другою відбувала ся, т. є через певний час тривала.⁵⁾ Але Квітка відступає на кількох місцях від сего закону тай уживає дієприслівників теперішности від дієслів доконаних:

К. в. 14: аж тут і сотня стоїть і поскидаючи шапки, поклонилась пану сотнику. Ibid. 81: далі зірвали стелю... тут де узяв ся ворон чорний-чорний; улетячи у хату, надлетів над неї (роз. відьму). Ibid.: А тут трохи погодя і прийшла до неї жінка. С. О. 44: Тільки що, помолячись, стала уставати, тут як раз сонечко зійшло.

О. т. 30: як же вчистить, так хоч утікай! і прочитаючи його роботи книжку, зараз у хаї кури. Б. д. 35: коли він пішов за дітей страждати, то Бог його і не зоставить, послухаючи дїтську молитву. К. в. 32: Той було знай

1) Vondrak W.: Vergleichende slavische Grammatik, II. B. Göttingen 1908, ст. 69.

2) Ягіч И. В.: Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, С. Петербургъ 1889, ст. 98.

3) Archiv für slavische Philologie, B. XVII. 122.

4) Лекції... 147.

5) Ст. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер: Руська граматика, вид. 2., Львів 1907, ст. 132 (нотка).

підписує, що по па д я. П. сн. 5: А що найпуше, як почне жінка вередувати, з а б а ж а ю ч и... нового очіпка.

Такі дієприслівники повинні відносити ся до будучности, подібно як теперішности дієслів доконаних уживаємо в значіню будучого часу. І справді в чеській тай словацькій мові¹⁾ стоять доконані дієприслівники теперішности лишень на таких місцях, де присудок головного реченя виражає подію будучу: *to všeko tobě dám, ač p a d n a pokloniš se mně. Vám spomocnější budu i m r a než živ jsa.* В иньших словянських мовах, а особливо в російській, кладуть ся такі дієприслівники вже й там, де чинність присудка відносить ся до минувшости тай мають таке саме значінє, як дієприслівники минувшости на -ши. Квітка видко стоїть під впливом російської мови, бо мені невідомі подібні приміри з творів иньших наших письменників. Він так само, як се діє ся в російській мові, не робить ріжниць між тим, чи чинність головного реченя відносить ся до будучности чи до минувшости тай в обох разях з однаковою силою уживає дієприслівників в значіню події довершеної перед подією присудка. Між примірами, що я їх навів в горі, перші чотири виражають подію доконану в минувшости, а послідні чотири мають значінє будучности.

§ 4. Дієприслівники теперішности сповняють в реченю всілякі функції. В ролі апозиції означають вони якусь чинність, що стоїть в тісній звязи з цілою гадкою головною тай доповняє її в тій точці, в якій той, що говорить, вважає се в даній ситуації за потрібне. Яка то звязь, сего сама форма дієприслівника ніколи нам не говорить; ми мусимо самі за кождим разом сумлінно розважити в думках стосунок одної чинности до другої тай зі становища того, що говорить, підхоплювати логічну злуку між підрядною а головною гадкою. Для більшої певности помагаємо собі звичайно тим, що дієприслівник розв'язуємо на реченє побічне тай пробуємо, котрий злучник можна поставити на його чолі.

а) Часова звязь між чинністю дієприслівника а головною чинністю заходить тоді, коли ми при помочи дієприслівника хочемо означити близше час, в протягу якого відбуває ся акція головного реченя. Само собою розуміє ся,

¹⁾ Miklosich: Vrgl. Gr. IV. 820; Vondrak: Vrgl. Gr. II. 405.

що дійство підрядне мусить бути одночасне з дійством головним, все одно, чи оба дійства відбувають ся в теперішности чи в минувшости чи в будучности :

Вовч. II. 34: Чи того-ж я сподівалась, і дучи вільна за паньского! 221: Тільки одного разу, чи не злічив добре беручи, чи загубив якомсь везучи наймит, а хазяїн не долічив ся свого ліку і зняв бучу. I. 257: говорячи, якомсь мимовільно мостила вона ближче до себе дві великі подушки. 218: Яке понуре його обличчє було і як трусила ся рука даючи! 36: В однії жінки разом два сини втопились, граючи сь коло ставу на березі. Квітка Щ. л. 6: третя башта там була, де спускаємо ся тепер, і дучи до Нетечі. Ibid. 22: Галочка, ще кланяючись, накинула очком, що ахвицер щось розказовав. К. д. 38: І вміраючи буду теж казати. Перек. 20: Дав награждення, відпускаючи, цілкових з пару. К. в. 75: та ще на ту біду, збираючись на панні Йосиповні женити ся, Пазьку... відпустив до пана писаря. Ibid. 18: Вийшла Пазька з кімнати, і переходячи через велику хату, вже веселенько глянула. Мар. 4: Хвали за се Бога і лягаючи і устаючи. К. д. 10: мабуть порозсипав, таскаючи з капшука. О. т. 18: хто слуха, а хто окупів ловить, слухаючи, як славно чита одіяние поповичхвильозоп. Федьк. 14: Ілаш топить ся таки, дивлячись на св'ю Калину, а вона знов гине, дивлячись на його. 342: оттак научав Копарюк своїх синів, виражаючи їх у найми. Стеф. М. Сл. 57: Ідучи до дому горланів на шіле село.

Але мова не завсіди уживає в таких разях дієприслівника. Можна подибати приміри, де від одного і того самого дієслова творить ся раз дієприслівник, раз реченє побічне із злучником як :

Кв. к. д. 7: Горпина перестала йому волю давати, а вміраючи усе господарство приказала дочці. Щ. л. 7: а як вмирала, так їм і вотчини свої поодавала. Вовч. I. 53: вміраючи, казав у пуці викопати під дубом два скарбці з грошима. ЛНВ. ХЛІ. 13: як вмирала, що вона вам казала? Ф. 82: а як умірали, то мені наказували. Кв. Перек. 21: ледве вже промовив Трохим, бачачи, до чого вже діло доходить. К. д. 40: довго він її слухав і все уговорював...

і як бачить, що вона й себе не тямить, узяв її за руку. С. О. 36: прокинув ся він скоро і бачучи таку Оксану... кинув ся до неї. Б. д. 25: і як бачить, що зовсім біда, мотнувсь ...до брата. К. в. 56: та як і не дивуватись, бачачи, що чоловік ...полетів як птах. М. в. 4: а далі, як уже бачить, що мужик потратив чи-малу суму грошей, та вже тоді і закричить пробі.

В деяких разях не бачимо дієприслівника, хоч його належало би сподівати ся, щоби упростити і вигладити складню:

Вовч. І. 91: Вона в нас, як говорить з яким чоловіком, сидить собі просто. 97: я її прохав, як вибирав ся, що-б тебе не смутила. Федьк. 17: у нас така установка, що родина, як і де в гості, то даруєть ся. 32: чи віщувала моя сестричка, як сю шириньку коциками вишивала, до чого вона придасть ся? Стеф. М. сл. 133: діти, як ішли на роботу, то лишили бабі (роз. кусень хліба і збанятко з водою).

Противно знов подибуємо дієприслівник на таких місцях, де далеко краще було би поставити реченє часове: Ф. 206: своє село лиш тільки виділа, ідучи в неділі і сьвята з вітцем до церкви.

б) Деколи часова звязь усуває ся зовсім на задний плян, а дієприслівники не виражають нічого иньшого, як лиш стан, в яким находить ся якась особа підчас акції присудка або побічні обставини, які товаришать головній гадці. Коли пр. Квітка О. т. 4 пише: стара мати... сей год не приймаєтьця ні-завіщо, а тільки, сидючи на полу, порядок дає..., то сим не хотів він сказати, коли мати дає порядок, лиш в яким стані находила ся мати тоді, як давала порядок. Таких примірів находимо дуже багато і в Квітці і в Вовчка і в Федьковича і в Стефаника; особливо стрічаємо їх на тих місцях, де автор наводить бесіду якоїсь особи, а потім додає від себе, що робила та особа тоді, як говорила, пр. Вовч. І. 9: спитай мене молодичко! озвалась стара бабуся, обділяючи діток, що обсіли її і поглядаючи на мене ласкаво.

Кв. К. р. (Р₂) 193: дяки, штрикаючи себе то в лоб то по носу, то стукаючи по столу, товкують промеж себе. Кв. К. д. 41: А пан писар, кахикаючи над останньою молошною кашею та поглядаючи на кухлик тернівки, знай усами підморгує; С. О. 13: Де була? — одвіт

дала Оксана, з н и м а ю ч и свою білу нову свиту, з к и д а ю ч и баєву червону юпку ...і п о к л а д а ю ч и усе гарненько, а л е н т и з а в о р о ч у ю ч и у бумажку і х о в а ю ч и з хрестами ...у свою скриню. К. в. 31: ...сказав повагом, усіх о з и р а ю ч и і н і на кого не д и в л я ч и с ь. Ibid. 25: І п а н С и м е о н , д и ж и д а ю ч и їх, х о д и т ь біля школи, л а г о д я ч и с ь на похорони і с п о м и н а ю ч и про кутию з медом. Лист. 12: Ж и в е м о , х в а л я ч и Б о г а . Ibid. 14: Х в а л я т ь Б о г а ж и в у ч и . Вовч. I. 125: А В а с и л ь к о б у д е х о ч цілечку н іч т у ю д о в г у і з о м н о ю с и д іт и , м е н е с л у х а ю ч и т а м е н і в о ч и п и л ь н е с е н ь к о д и в л я ч и с ь. II. 35: Л ю д е п р о к и д а л и с ь і л я г а л и п л а ч у ч и , п р о к л и н а ю ч и . 85: С п а с и б і ! С п а с и б і ! — г л у х о п р о м о в и в , с а м у с е п о х а т і х о д я ч и , у с е ч о г о с ь ш у к а ю ч и , п о в с іх к у т к а х з а г л я д а ю ч и . 177: в и п р а в а к о з а ц ь к а р у ш и л а з м і с т а з а О с т а п о м , г р а ю ч и к і н ь м и , в и б л и с к у ю ч и з б р о є ю . 217: Р о с л и с о б і т а в и р о с т а л и , х о д я ч и т а б р о д я ч и п о у л и ц і , д и в л я ч и с ь н а г у ч н е , б у ч н е м і с т о . ЛНВ. ХLI. 483: З з а к у щ і в в и й ш л а с т а р а х а з я й к а л а д я ч и н а с е б е о к у л я р и , к л а н я ю ч и с ь м е н і п р и я з н е н ь k o , п и т а ю ч и л ю б е н ь k o . Ф е д ь k . 202: „Гей маршалку!!“ к р и к н у в в о є в о д а , о б і й м а ю ч и с и н а і п р и т и с к а ю ч и д о к р е п к и х с в о іх г р у д и й . 434: З г о д а ! к а ж е г у з а р , в и й м а ю ч и д в а л е в и з м о ш е н k и і п о д а ю ч и ж и д о в и . С т е ф . М . с л . 56: Ж и д с ь м я в с я , н а л и в а ю ч и г о р і л к у . Д о р . 75: П о т і м р у к а в о м o б т и р а в л и ц е і г л я д ю ч и н а н e г o (р о з . з л о д і я) к а з а в .

Таких як отсе примірів незвичайно багато у всіх чотирох авторів.

в) Чимало подибуємо таких примірів, де часова звязь лучить ся з причиновою. В таких разях чинність дієприслівника відноситься до головної чинности як причина до наслідку, але так, що при тім задержує ся в меншій або більшій мірі часова сполука. Коли в примірі Кв. С. О. 44: рук не чула, не сучи дитину —, схочемо дієприслівник розвязати на реченє побічне, то можемо то зробити в двоякий спосіб: як, коли несла або через то що, від того що несла.

Кв. Д. р. 34: ви мені і так багато помочи дали, у б и р а ю ч и х л і б . Мар. 8: Ч и м а л о - ж т o (р о з . д і в ч а т) с в о є ї с л а в и з г у б и л и , х о д я ч и н а т у ю п o г а н ь (р o з . в e ч e р н и ц і)

К. д. 3: нічим ми так не согрішаєм на сьвітї, як язиком, о с у ж д а ю ч и один одного. Щ. л. 48: Істинно, ти щастливий батько, м а ю ч и таку дочку. Ibid 48: Ти-ж моє серце розриваєш, с т р а ж д у ч и так! Ibid. 49: Не встану ...поки мене не звеселиш.... к а ж у ч и, що зробиш, об чім я... тебе попрошу. Ibid. 10: Одначе таки, хоч крадькома, то у молодих послушниць питавшись, то сама п р и с л у х а ю ч и с ь переняла де-що (роз. Галочка). М. в. 6: через тебе і я свою материзну потратила, то п л а т я ч и за тебе, то в и к у п а ю ч и з шинків. Ibid. 23: у церкві забув (роз. шапку), с п і ш а ч и з приятелем до пана дяка на розгрішеннє. К. в. 54: аж запищала від натуги, к р и ч а ч и зо всеї сили, та з о в у ч и пана Уласовича. О. т. 26: На дривітні колодьдя кололи ...ті синки, що худобу ...з великої попереждали не знать на-віщо, п ю ч и і гуляю ч и і з недобрими п р о ж и в а ю ч и. С. п. 16: ...аж утомисся розказую ч и. К. д. 59: дружко аж охрип мекекекаю ч и та хрюкаю ч и та реву ч и усякою скотиною. Вовч. І. 38: діточки ...заклопотали голівоньку, годя ч и паньскому племю. І. 160: І такеньки вона тебе, наче і ласкою, з хати (роз. вижене), тільки перед тобою стою ч и та тобі в вічі глядю ч и. II. 223: удова виби-вала ся з сили своєї, п о с п і ш а ю ч и за нею. 203: Галя коло його стала та дивляч и с ь та турбую ч и с ь і забула. Ф. 137: я вже зголоднів, тільки г о в о р я ч и. 458: кільки то часу втратиш ш у к а ю ч и то сего, то того. Стеф. М. сл. 112: Тимчиха забула гроші рахувати р о з г а д у ю ч и.

г) Причинова звязь між дієприслівником а присудком заходить тоді, коли чинність виражена дієприслівником є причиною, длячого якась особа так а не инакше щось робить або собі поступає. Тому що властива причина лежить не так в самих обставинах, як радше в гадках, спостереженнях і міркованях підмету, то для її вираження уживає мова найчастійше дієслів: думати (16 разів), бачити (29 раз.), знати (10 раз.), надіятись (6 р.), боятись (9 р.), вміти (4 р.), тямити (4 р.), чути (2 р.), дивуватись (12 р.) і т. д.

Кв. О. т. 6: так Оришка з тії бумажки сама зписовала, та тільки не в м і ю ч и письма, на-лихо собі почала не з тієї руки. Мар. 55: і як ні тяжко мені було, не бачивши Марусї, та п а м я т у ю ч и ваше слово, сам себе морив і не ходив

сюди. Ibid. 77: бо й теслі, що її (трунву) робили, жалкуючи об Марусі і люблячи Наума, від широкого серця її робили. Перек. 19: Трохим і послухав його, боячись, щоб не зробив якого худа. К. д. 7: А на Левка гаспидом дише, думаючи, що се все через його, і бачачи, що він ...має у всьому волю. Ibid. 7: Тимоха дуже було часто гроші бере в батька, а той, не вміючи одборонитись і пестуючи дурня, дає йому, скільки він забажає. Ibid. 12: хотіла швидче вести до якоїсь баби, щоб злизала, думаючи, що се їй з очий сталось. К. д. 37 сват його, боячись, щоб сестра не одмовила його од найомства, зкочив, повів його до Орожок. П. сн. 8: І дала йому три шаги, знаючи, що він ліків не зна. К. в. 14: от ти, держачи її (роз. хворостину) на дві половини, тим одного і не долічувавсь. Вовч. І. 158: Тебе жалуючи говорю, тебе люблячи! 226: ...дівчина з вашого села прийшла у наш монастир і зостала ся, маючи велике жаданне черницею бути. II. 253: далі що було й буде, не знаю, не можу сказати, не знаючи й сама. 258: Треба вам знати, що кум Демко, аби запорошив трохи око, зараз ладить ся у мандрівку. Памятаючи таке, я з ним дуже і не змагаюсь. Ф. 227: гримнув остро, видячи, що Павун засторопів.

д) Про припустову звязь між дієприслівником а присудком можемо тоді говорити, коли чинність дієприслівника виражає причину, задля якої підмет повинен певну чинність виконувати, але її не виконує, так що тій причині не відповідає наслідок, якого ми сподівали ся. Таких примірів не находимо багато: кілька у Квітки, кілька у Вовчка, а в Федьковича і Стефаника ані одного.

Кв. Д. р. 21: Справник знав, що вони, маючи свій хліб, просили з гамазії. Б. д. 26: Ніхто Терешковій жінці і не сказав, яка біда їх постигла; та вона — усе розібрала і, не думаючи багато, знала, що їй робити. К. д. 34: не минетьця й те, що, не знаючи діла, тільки підписували за секретарем. О. т. 28: от-тих кивух, моргух, що маючи своїх мужиків, та на чужих кивали та моргали..., так-так зараз ...на височенний дрючок і підніmemo. М. в. 23: загула громада, що як який чоловік скаже слово, то вона не розчуваючи що і для-чого, зараз і кричить. Вовч. ЛНВ. ХІІ. 37:

вона його наче чарувала, що й не в віряючи її, усе на неї покинув. І. 252: Сумував, ходив по дорогах, багатів не дбаючи.

е) Вкінці можуть дієприслівники стояти з присудком в умовній звязи. Така звязь заходить тоді, коли ми хочемо виразити, що підмет виконає чи там не виконає якоїсь чинности, коли сповнить ся чи там не сповнить ся дійство, яке заступає дієприслівник. Умовних дієприслівників ще меньше, як припустових; наводжу всі приміри:

Кв. Щ. л. 23: Не сто раз вона чула, як їй і у вічі казали, що вона дуже красива, так то їй і дарма було. А тепер, де-б вона діла ся, чуючи, що ахвицер її похваля. Д. р. 12: Коли на-слободу іти, то сам не піду, я вже стар чоловік; а і дучи, прийшлось-би брати і жінку. Щ. ч. 33: перестану овсі ходити... швидче вмру: бо не бачивши тебе і не слухаючи твого голосочка, знаю, що довго не проживу. Д. р. 16: ще таки можно вміючи захватити (роз. хліба) дешевш протів людей. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 36: Часом улюбить таку кралю, що здається маючи хоч кріпку тями, мусів би на сім миль від неї відбігти.

§ 5. У Квітки тай у Вовчка дуже часто подибуємо такі приміри, де між дієприслівником, що виступає в ролі апозиції, а присудком головного речення стоять злучники: *і, та, тай*. На перший погляд видає ся нам така будова речення неправильною, а злучники личною ошибкою автора. Але в дійсности нема в подібних конструкциях нічого ні припадкового ні неправильного, бо вони не стоять в теперішній мові осібняком, лишень назязують ся до давніших слів мови тай дають ся з історичного становища пояснити. В старословянській і староукраїнській мові стрічаємо багато таких примірів, особливо при дієприслівниках минувшости: О. Ев. Мат. 26. 26: приимъ Іисоусъ хлѣбъ и благословивъ, и прѣломи. Ibid. Іо. 19. 13: Пилатъ... изведъ вѣнь Іиса, и сѣде на соудищи. Лавр. 7: съдумавше Поляне, и вдаша отъ дыма мечь. Ibid. 252: въсплакавъ и рече, ibid. 7: заоутра въставъ и рече. Акты юр. 11: жалуючи того Савки да жито ему оддали. Ibid. 19: послѣ суда... недѣлщикъ... поставя отвѣтчика да так рекъ.¹⁾ Спершу фільольоги не доцінювали як слід такого явища мови тай поясняли його в більшій або мень-

¹⁾ Потебня: Изъ зап... 185.

шій мірі невірно. Так пр. Мікльосіч¹⁾ уважає сю прояву припадковою і складає її на неувагу переписувачів. Срезневский²⁾ гадав, що в старословянських зворотах типу „въсплакавъ и рече“ опущене помічне дієслово „єсть“ і з сеї причини всунений тут злучник *и*. Буслаев³⁾ в своїй граматиці каже, що в старину причасники або дієприслівники деколи уживали ся замість дієслова в способі прямім і в таким разі злучник виражав злуку двох речень рівнорядних; як примір наводить: градстіи ловцы труждающеся и оскудѣвахоу. Потебня⁴⁾ не годить ся з поглядами сих учених тай каже, що в таких зворотах, як „въсплакавъ и рече“ при дієслові не опущено нічого, а причасник стоїть тут не замість дієслова, а сам за себе. Злучник між причасником а присудком не лучить двох речень рівнорядних, а робить лише нагляднішим приміт звороту, який там був і без злучника, іменно — два майже рівноважні осередки. В давній мові причасник в ролі апозиції не був так тісно звязаний з присудком, як тепер дієприслівник, що тяжить лиш до присудка і разом з ним рішучо переважає підмет, — лишень тяжів більше до підмета, так що речене з трудом утримувало свою одноцільність і наче розпадало ся на дві часті. Таким способом Потебня поясняє появу злучників браком в давнім реченю, що мало в собі причасник, рішучої переваги дієслова, а вслід за тим строгої звязкости і суцільности. Причасник становить тут щось в роді реченя і хоч він не рівний силою повному дієслову, все таки дуже близький до него і займає середний ступінь між реченем а частию реченя. Подібно як Потебня, хоч не з такою тонкостію тай глибиною, поясняє справу і Ягіч.⁵⁾ Він в розділі „Particip als Prädikat“ каже: „In den alten Perioden der slavischen Sprachen war mit dem Participium praes. act. und namentlich praet. act. eine so starke prädicative Kraft verbunden, dass ein solcher Participialsatz... schon allein für sich als ein ausreichendes Prädikat galt, als beigeordneter Satz und gleichwertiges Glied durch eine Verbindungskonjunktion mit einem Verbum finitum zusammengefasst werden konnte. Як бачимо, він кон-

¹⁾ Vrgl. Gr. IV. 827.

²⁾ Мысли объ исторіи русскаго языка, 82—3.

³⁾ Ист. грам., II. 205.

⁴⁾ Изъ записокъ... 187.

⁵⁾ Jagić V.: Beiträge zur slavischen Syntax, Wien 1899, ст. 69 і д.

статує лишень готовий факт, самий вислід сего процесу, а не входить ближе в тло, на якім така сила причасника виникла. А се важне, бо инакше ми не зможемо вияснити теперішних конструкцій причасникових, що лучать ся з присудком злучниками. Річ у тім, що хоч наш дієприслівник пересунув ся із сфери підмета у сферу присудка тай тим самим розірвав той другий центр, який творив у реченю, мимо того така будова реченя, як та, серед котрої він перше стояв, пережила його і існує до нині в українській мові. Обговорене в горі явище становить отже лишень одну частину того, що можна назвати недостатком єдності реченя в мові. Злучники неначе зазначають ті шви поміж поодинокими частями реченя, що ще не зовсім зросли ся. Доказом сего є те, що злучники можуть стояти і тоді, як замість причасника стоїть розвинена гадка: Лавр. 24: яко полѣзе въ двери, *и* подъяста и два Варяга мечьми; Квітка Мар. 50: що божий день перебере горішки, що ще на весіллї, як побачились вперше, *та* він їй дав. М. в. 4: а далї, як уже бачить, що мужик потратив чималу суму гроший, *та* вже тоді *і* закричить пробі. Також часто подибуємо у Квітки приміри, де злучник *та* відділює від присудка підмет, хоч він не має при собі дієприслівника: С. п. 16: А там, чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь *та* продав сіль, розщитавсь і грошики вчистив тай наняв троїсту. Мар. 8: А щоб який парубок *та* посмів би її заняти! ну, ну, не знаю! Ibid.: Кажуть, що його хазяїн *та* хоче його в прийма узяти, *ibid.* 62: набігла повна хата людей, як почули, що старий Дрот *та* просватав дочку. О. т. 9: А той дідусь *та* був собі зовсім каліка, *та* ще й сліпий. Ibid. 9: Хома дума собі: „чому сей скарб *та* не розсипаєтця“. К. в. 14: Се на біду вже йде, коли пан сотник *та* буде розумнійший мене. Таких примірів у Квітки і Вовчка дуже багато. Пояснити можна собі їх лише тим, що при твореню таких речень думка не біжить бистрим, безперервним ходом від початку до головного висказу, але спинює ся на котрійсь часті реченя і привязує до неї окремий акт думки, якого в письмі не зазначає ся, але якого кождий може додумати ся. Так в декотрих з наведених примірів чуємо виразно рід легкого протиставлення присудкови зата-

еної гадки, що звязана з підметом, пр. Дрот (по котрім ніхто не сподівав ся чогось подібного) тай просватав.

Те саме бачимо і в примірах, де стоїть дієприслівник. Нераз для того, що говорить, чинність дієприслівника не така то вже маловажна, щоб перепустити її без ніякого сліду по своїй свідомості; тоді його думка через те, що спинюєть ся на ній і здає собі справу з її змісту, неначе застановлює ся в своїм ході тай тому навязує ся до головного висказу злучниками *і, та, тай*. Коли дієприслівники стоять у припустовім значіню, тоді злучники неначе кладуть нам перед очи особливу вагу чинности дієприслівника тай протиставлять її головній гадці: Кв. О. т. 28: маючи своїх мужиків, *та* на чужих кивали. Вовч. ЛНВ. ХІ. 37: такі як покійничок самі собі завинили: не питаючи броду *та* сунулись у воду (без злучника дієприслівник зійшов би на задний плян тай не торкав би нашої свідомости). При причиновій звязи дієприслівника з присудком кладемо натиск на причину, а злучник підносить сильнійше і виразнійше наслідки: Кв. К. в. 15: А тямиш, як мені підсунув лепорт, а я нічого пак не вміючи писати, *та* на ньому сторч і підписав. М. в. 11: Або може лежучи собі по домовинам, *та* позабували і дні. Б. д. 9: дяк... бачачи у Костя розум, не за велику плату його *і* вчив. Ibid. 11: Захарій трошки було зрябів; а далі, знаючи, що пан є добра... душа, *і* нічогісінько. — Колиж між дієприслівником а присудком заходить часовий стосунок, то тоді думка наче захоплює собою цілий протяг часу, що займає акция дієприслівника, а злучники навязують маркантно чинність присудка до певної хвилі підчас єї триваня: Кв. Ц. л. 10: От же Галочка було, прислухаючи ся, до чого діло іде, *і* розводить їх. Ibid. Так розговорюючи *і* дійшли до двора. Мар. 66: вже й Наум, дивлячись на неї..., *і* собі повеселішав. Ibid. 6: оттим то Настя дивлячись на худобу, *тай* журилась. К. в. 12: та сеє кажучи, *і* уліз у світлицю. Перек. 14: і дучи побіля лавки, *і* моргнула на Дениса. К. д. 54: так, усе молячи Бога, *і* пійшла з Левком. Б. д. 16: Захарій дякуючи, *та* осьмілив ся і каже. С. О. 11: та сеє кажучи, *і* кинулась до матері. Ц. л. 29: прибіра - прибіра, та прислухаючи ся до ахвицерових річей, *і* стане і дослуха усе.

Вовчок І. 98: коли-ж ходячи поміж копами *і* найшли. Ibid. 44: та вмовляючи неньку *і* заснув коло неї. 205: вбачаючи диво, *та* не спитатись, звідки взялось? ЛНВ. ХЛІ. 4: Блукаючи *та й* забрів він.

§ 6. Приміри, наведені в §§ 4—5, не вичерпують всіх способів уживання дієприслівника теперішності. Апозиція, що тягне більше до підмета, не відповідає природі нашого дієприслівника, тому то й число примірів, що сюди відносять ся, не таке то дуже й велике. Найчастійше дієприслівник теперішності так тісно звязаний з присудком, що тратить в тій сполуці цілу свою дієсловну силу, не виражає вже майже ніякої акції тай сходить до значіння простого прислівника. Таке уживанє найбільше вірно віддає нам теперішну вдачу дієприслівника; тому то воно в творах Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника тай взагалі в українській мові найширше розповсюднене. Дієприслівник сповняє в таких випадках ту саму функцію, що придаток прислівниковий і подає час, місце, степе́нь, спосіб або иньшу яку обстанову висказу:

Кв. О. т. 12: пий-же синку, мовчачи *та* не мотай головою. К. д. 42: цілісіньку жменю землі ззім, що його правда, а не тих суддів, що брешучи попідписували. Щ. л. 47: „Не знаю!“ сумуючи *та* тихенько промовила Галочка. Ibid. 56: Ішла бідна Галочка до церкви швидко, бистро і усе поспішаючи. Ibid. 10: мачуха ...хоч як хоч, а сироту не хотячи зобидить. Ibid. 13: пхніт мене на неї, буцім я нехотя її заняв. С. О. 37: ви шутячи, сміючись, відняли в мене, що було у мене дорогшого. Ibid. 11: стара, то просячи, то плачучи, довела таки дочку до того, що сказала. К. р. (Р₂) 194: отсе я ходючи вам буду казати? Мар. 86: гріх лежучи хліб їсти. Ibid. 86: поведить (Бог) іти до Марусі, піду хвалячи Бога. Б. д. 14: дуже нехотячи поїхав Скиба у город. Лист. 6: Є куди і кому пожаліти ся і заштиту получити, дякуючи добрим ...начальникам (= завдяки). К. в. 30: ось тільки пхни (роз. її) не бачучи, то зараз і залящить. Ibid. 30: го так і є: або ходючи спіткнеш ся, або за обідом подавиш ся. Вовчок І. 224: буде мені спокій, промовляє радіючи. II. 159: ох-ох! Тепер його душенька в раю... Дякуючи вам, сусідонько! — озветь ся батько. — Мені дякуючи? вхо-

пить ся за те слово (= завдяки). 208: мати, як увійшовши впала на колінця, так увесь час і зостала ся молячи ся. 279: дівчина усе слухала ст о ю ч и. ЛНВ. XLIII. 300: а вже-ж старії люде о х а ю ч и йдуть на роботу. Ф. 144: волики стоя румигаючи на загороді. 70: іду служби ш у к а ю ч и. 344: се мені так лиш, не хот я ч и, лучилось. 352: припав ум л і в а ю ч и до хреста сьвятого. 406: мучили та мордували Марусю нев г а в а ю ч и. Стеф. М. сл. 49: дівчина пла ч у ч и вийшла. 74: підемо про с ю ч и межи люди.

Незвичайно часто любить мова пояснювати присудок дієприслівниками запереченими. На всіх таких місцях можемо з дієприслівника утворити іменник, а перед него поставити приіменник *без*, або заступити дієприслівник відповідним прислівником:

Кв. К. д. 35: говори йому усе сміливо, не боячись (= без боязни) та говори правду. Ibid. 16: який більш хвастає та величається, той і не тямить нічого і зробить не спорячи (= без спору) по твому. К. в. 52: та роби гаразд, не спішачи (= без поспіху = помалу). Лист. 17: коли будете усі укупі, не розлучно та не відділяючись жити, то ніхто вам нічого не зробить. Ibid. 22: хоч і робила щиро, рук не покладаючи робила, та як одними руками, так чи багато-ж наробить? Мар. 46: Василю! ...слухай не перебиваючи, що я тобі скажу. Д. р. 16: у першій місці... набрали, не розбираючи ціни. Вовч. І. 26: жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. 122: не памятаючи себе, кинулась Наталя в воду. 154: любив він дуже жінку й дочку, та хотів, щоб слухали вони його, не питаючи, не озиваючись. 184: ми перебігли не зупиняючись. 215: ласку прийма не вважаючи. 229: вбирається не гляючи, що бере на себе. II. 104: вона-ж очей не піднімаючи сиділа, слова не одказуючи на питання — сиділа як кам'яна. ЛНВ. XLI. 7: вийде (роз. Павлютиха) і йде було не хапаючись. Ibid. 36: йшов не спочиваючи до самого їх дому. Ф. 224: ліварник нічо не кажучи (= мовчки), приступив до стола. 377: Моргалю обернув кінцями тай стоїт не обзираючись. 324: але стрілець наш, не много гадаючи (= зараз), витяг ніж.

Сюди зачисляю також такі дієприслівники, що лучать ся з присудком не безпосередно, але при помочи відносних заіменників, прислівників і злучників: як, яко, що, куди, кому, скільки, за кого:

Кв. Мар. 47: треба їй такого мужика, щоб... не давав її кому зря зобиджати. К. в. 32: той було знай підписує, що попада. Ibid. 39: хлопці деруть (роз. різками), що мога, а Явдоха своє. С. п. 21: „Але, говорить...“ кричить Домаха, та скільки зря відтіль. Ibid. 7: а сами тулимось яко мога, щоб переготати ся. М. в. 15: там би він і вдрав куди здря. Д. р. 18: а що вже мужика свого, так велича скільки мога! Вовчок І. 199: усе світове я їй довожу гарно, беру ся розсудливо, як могучи, — та шкода мого розуму клопітного! 189: я — мати, вільно мені її за кого хотя віддати, чи за пана, чи за наймита. II. 50: постой же і розшибатимеш ся у москалях — скільки хотя. II. 211: хлопці усі ...надули щоки, як мога й як мога напилюють на усякий голос. ЛНВ. ХІІ. 42: після нас не буде нас ...уживаймо, що мога. Федьк. 58: розважай ся, братіку, яко мога.

Такі звороти є останками давного, широко розгалуженого уживання причасників¹⁾ тай дадуть ся звести на отсі формули: *єсть, кѣто донеса; невѣдѣтъ бо сѧ, чѣто творѣще; невѣдѣхоу бо, камо бѣжаше; творить ся, акы ида.* В таких випадках причасник не лучить ся безпосередно з дієсловом у зложений присудок, лишень відділює ся від него питайно-відносними частицями; разом з тими частицями творить відносне реченє, в яким сам займає місце присудка, а частиці місце підмета або предмета. Впрочім такі частиці не мають на причасник майже ніякого впливу: як би їх випустити, то причасник зовсім добре годив би ся з головним присудком тай доповняв би його зміст. Такі звороти становили по думці Потебні²⁾ шось посередного „*между членомъ простого предложения и развитымъ придаточнымъ предложениемъ съ личнымъ глаголомъ (vb. finit.) въ сказуемомъ*“. Але тому що мова в пізнійшій добі свого розвитку перестала такі твори тер-

1) Mikl. Vgl. Gr. IV. 823: Vondr. Vgl. Gr. II. 411; Jagić, Beiträge 68; Потебня, Изъ зап. 205 і д.

2) Изъ зап. 205 і д.

піти, то заступила причасники в наведених зворотах або повним дієсловом або дієіменником, а ті, що затримала, звела до значіння простої фрази, без ніяких слідів колишнього строю.

§ 7. До тепер говорили ми про такі дієприслівники, що їх чинність була привязана до імени в першій відмінку. Однак у Квітки, Вовчка а почасти і у Федьковича подибуємо чимало таких примірів, в яких дійство дієприслівника виходить від такої особи або річі, що в реченні виражена третім відмінком. Тому що дієприслівник не може годити ся з тим словом, котре стоїть у третій відмінку, то нам нераз видає ся така конструкція незалежною; в дійсности все тут в порядку, а помилка походить звідси, що ми вже занадто привикли до невідмінної форми дієприслівника привязувати завсіди особу в першій відмінку. Як з дальших примірів буде видно, належить до сеї групи між иньшим також кілька таких конструкцій, де головне речення збудоване безпідметово або покладене в стані предметнім, пр. Кв. Щ. л. 45: сеє бачучи, як мені пійти против закону? Вовч. II. 70: слухаючи дівчину, чув я його м у голосок із його хати. Можливо, що автор сходяв несвідомо в таких разях гадками на ті самі речення в своїй підметовій формі, де третій відмінок переходить у підмет: сеє бачучи, як я можу пійти, маю пійти, піду проти закону? -слухаючи дівчину, він чув голосок. В таких разі творили би отсі приміри перехід від дієприслівників, що відносять ся до підмету, до дієприслівників, що звязані вже таки справді з третім відмінком:

Кв. Щ. л. 14: почервоніє (роз. Галочка), як звичайно чесній дівчині, шануючи того, перед ким стоїть. Ibid. 23: яково-то було Галочці, сеє усе слухаючи? Ibid. 18: як-же таки Галочці, будучи хазяйці, та не турбуватись? Б. д. 37: ідучи у службу, тяжко мені було і тебе покидати. Ibid. 12: де-ж мені, при моєму будучи одиночестві ...навчити її чому? Мар. 58: мати не казала їм нічого; їй закон велить, благословляючи діточок, тільки плакати. Ibid. 81: привів мене Господь самій, у старости, гіркими слізеньками обливачи, просити, щоб ви проводили її дівованьячко до темної ями. Ibid. 43: одначе, видючи їх сльози і убивство, якось-то моторошно і нам не сказати

чого небудь. С. О. 39: Ахвищери думали, що їм велика морока буде, одягаючи її по хлопчій. Ibid. 28: І бодай йому так тяжко було, як мойому серденьку, бачучи, що моє милеє дитя...завдає. Ibid. 13: а в самих (дівчатах) аж жижки трусютця, думаючи: „Коли-б оттой високий та чорнявий заняв мене!“ К. в. 53: от як коржик зпик ся, вона й дала його зїсти Олені за три рази, за пиваючи з водяничка водою, що нашептала бабуся. На пуш. 12: мисочку млинців та буханців зо-два у смитанку обмокуючи, от чоловікові й буде. Перек. 8: неедин совіт дав голові, що робити з неплатящими общественного, або отаманові, загадуючи підводи на дороги. Пер. 31: А далі...уво-всім повинив ся (роз. Денис): як, утікаючи відтіля, усюди по полю чіпляло ся йому за ноги перекотиполе. Вовч. I. 158: І справді, добра мисливши і люблячи щиро, удові здавало ся. 178: забула про мене, яково тут мені дождати, боячись. 248: Мелася лягала од усіх пізнійш, бо пораючись у дідусевім хазяйстві, було їй такого діла, що ой-ой! ЛНВ. ХІ. 23: то мені весело думаючи, то сьмішки, ХІІ. 27: а турецька жінота... неслухняна... де вже отілому добродію, та ще сидячи калачем, запопасти таку дзигу. 43: іду й так вже мені в серці, загадуючи, як образила мене та катова дочка, так вже, що аж руки чешуть ся.

Нераз третого відмінка, до якого відносив би ся дієприслівник, не бачимо; тоді треба його догадати ся із тексту, а як з тексту він невідомий, в таких разі на питане „кому“ мусимо відповісти „незвісно кому“, „без ріжницї кому“, „кому би там не було“, „всякому“:

Кв. К. д. 40: Куди таки оком ні кинеш (так розповідає Ївга про зеркала в мешканю губернатора), усюди тебе видко, усюди мов жива; аж сумно, з роду вперше таке бачачи (сумно — розуміє ся кому небудь, кождому, що (коли) вперше таке бачить). Д. р. 12: Коли на-слободу іти, то сам не піду, я вже стар чоловік; а ідучи, прийшлось би брати і жінку (з тексту видко, що „мені“ прийшлось би). Ш. л. 14: А що за оченята були!... і ні пив-би і ні їв-би нічого, усе-б у них дивив ся, бо дивлячи ся у них, так гарно, так весело! (розуміє ся кождому, що (коли) дивить ся). Ibid. 51:

добре пан-отченьку! — разом сказала Галочка, а на серце мов кусок льоду внав (розуміє ся „їй“), б а ч а ч и, що усе ближше... завязуєтця їй сьвіт. Д. р. 16: ще таки можно в м і ю ч и захватити (роз. хліба) дешевш протів людий (розуміє ся — можно захватити кождому, що (коли) вміє). С. О. 41: хоч і темна ніч, а приглядаючись, дорогу видно (розуміє ся кождому, що приглядає ся). Вовч. І. 205: в б а ч а ю ч и диво, та не спитати (кому небудь, тому що вбачає), відки взялось? ІІ. 175: Чи хто з вас, діточки, доїздив рідненького місточка., з г а д у ю ч и разом тодішні мислоньки свої й сподіванки, де тут плакало ся й раділо ся, як прощали ся і покидали і розставали ся, усю добру і лиху годиноньку тодішню; ч у ю ч и разом — якийсь жаль тронув серце і радощі. ЛНВ. ХІІ. 4: засьміявсь та й сів коло мене. З ним гомонячи і час було не змигнеть ся. Ibid. 9: р о з в а ж а ю ч и другого, не можна, щоб і своєї туги не оповістити. Ibid. 308: ц о к о ч у ч и безпечненько про бондаря в Ряснички аж в очах ясно було. Ibid. 484: „ой- ой“ с крикує дівчинка. „Що це за горе таке! Що це за напасть на мене! Не р о з у м і ю ч и мої слова та таке на мене зводитьи! Федьк. 297: Василь... учив їх рахувати, до чого всі охочо брали ся, бо знали, що не в м і ю ч и добре рахувати, годі теперішними часами на світі прожити.

В деяких разях не можна так певно звести подібних конструкцій на третій відмінок, що більше або меньше виразно був би звязаний з головним дієсловом. Тоді вони вже справді набирають значіння деякої самостійности тай є останками давного самостійного третого відмінка (*dativus absolutus*). Місто третього відмінка стоїть нераз в таких випадках у головнім реченю звороти „у нього“, „у неї“, подібно як се діє ся у російській мові.¹⁾

Кв. Пер. 14: Трохим надглядав їх довго і щось у нього у животі тьохнуло, ч у ю ч и щось недобре. К. д. 28: та сєє к а ж у ч и, у неї в животі так і похолонуло. Б. д. 29: Бог мені свідитель, що п о к и д а ю ч и вас, серце моє таки точнісінько неначе ріжетця тупим ножем. К. д. 25: Вже смерк а ю ч и, через превелику силу, мов рачки, доповзла до

¹⁾ пор. Потебня: Изъ зап... 339.

города. Б. д. 27: і багато там такого було, що і розказуючи душа болить. С. О. 39: Серце болить розказуючи, як то страждала наша сердешна Оксана. Мар. 65: Серце моє розривається, дивлячись на вас. Щ. л. 3: інший, та нігде правди діти, такі прямо скажу, і інша, слухаючи, що у вічі його, або її, похваляють... от, серденько заграло.¹⁾ Вовч. І. 240: скільки то сліз виливалося матусиних слухаючи а опісля згадуючи, скільки благалося благословення! Ф. 223: і яке ж то твоє життя буде, світом блукаючи, твоє і твої донечки делікатної, котра на міхоношу не родилась?

§ 8. У Федьковича і Квітки подибуємо кілька примірів, де дійство дієприслівника виходить від особи, що стоїть у четвертім відмінку. Своїм походженням такі дієприслівники не однакі. Одні служать ближшим поясненням присудка таї дадуться звести на такі приміри у старословянській мові, де дієслова зі значінням *бачити*, *пізнавати*, *думати* вимагали подібно як в грецькій мові предикативного причасника в четвертім відмінку; другі є простою апозицією до свого слова таї з присудком не стоять в такій тісній звязи.

Федьк. 210: день і ніч видко го бувало з рускалем, кіянев та свердлом, то під Соکیلським, то у Писаного-Каменя то на Чорногорі, кровавим потом заливаючись. 198: тогди Михасеви румянці поблідли і козацький стан змарнів, як се ми єго виділи ідучи за некритов домовинов покойного Панька а відтак сумуючи у головах над єго гробом. 210: „Леліє, ти що зробила, перемерзнеш!“ — крикнув Марко, пізнавши свою милу, несучи в руці велику ліхтарню і дрозжучи від студени. 116: дівчину лишили куняючи на могилі, а сами пішли. 36: а учора, йдучи з Ріжі, не боліла тебе голова? Кв. К. д. 54: благословіт-же мене у шлюб уступаючи: ви мені й батько і отець і благодітель! К. р. (Р₂) 188: нашого братчика, неписьменного, слухаючи, аж сльоза пройме! Б. д. 6: Захарія та Ваську, дивлячись на се, аж сльози проняли.

¹⁾ Сей примір можна би в крайнім випадку пояснити також звичайним анаколютом.

§ 9. Вкінці згадаю про такі дієприслівники, котрі в наслідок безнастанного уживаня перейшли в утерті фрази тай кладуть ся в реченю вже без огляду на його конструкцію. Слово, від якого акция дієприслівника виходить, невідоме, а відмінок, в яким оно могло би стояти, трудно виміркувати. Богато з таких фраз уживаємо тоді, як маємо сказати що страшного, неприличного або для другої особи шкідливого:

К. К. в. 49: та не вам кажучи, прикинула ся бешиха. Ibid. 19: тут і так, не тобі кажучи, лихо. О. т. 9: тут і почали писати — не протів ночі розказуючи — справки та очній ставки. О. т. 14: а так примером будучи сказать. М. в. 15: замісь шинкаря сидить ціловалник, не у церкві його згадуючи. Д. р. 7: а, примером кажучи, як-би з мене слідовало добрати четверть борошна, то вже звісно, що тою четвертю я недовго пропитаю ся. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 26: не вам кажучи, бачив я, як за ту цяцечку дехто рідного братіка віджалував. Ibid. 27: шануючи вас, ми, грішні люде, вік свій навчаємось. Ibid. 28: от на приклад кажучи, ви добре знаєте, що ніби трохи руденькі. Ibid. 41: я, не вам хвалячись, як почув, що не продасть, то трохи не взридав. Ф. 61: „Брешете!“ (не до вас кажучи), крикнув я мов опарений. 79: починила йому сука (не до вас кажучи). 132: „Ти дурень!“ (не протів вас говорячи, четці мої любі!). 370: а бідним подорожним хто виїв і голубці і пироги і горівку випив, про книші і сало не згадуючи. 386: лежить пняий чоловік у шанци тай — не до вас кажучи — ригає.

§ 10. Вже передом (§ 1) сказано, що причасник часу теперішного не уживає ся тепер в відмінній формі. Відмінний причасник стояв найчастійше як придаток при імени; через то зачав виражати якусь прикмету свого іменника і чимраз більше і більше тратив признаки причасника, а наближав ся значінем до прикметника. В теперішній мові перейшли відмінні причасники теперішности до прикметників і мова вже не вміє уживати їх відмінно, бо стратила чуте для таких форм. А коли часом зайде потреба, що їх таки належало би поставити, то звичайно уживаємо в таких випадках описових форм через відносні реченя, пр.

Кв. К. д. 57: дві молодиці, такі що вже знали і слово, і що як у якому разу треба, сіли коло печі. С. п. 7:

чи ви, братіки, що читаєте або слухаєте сюю книжку, думаєте, що він так малював собі просто? Ibid. 13: підняли ся на місто йти бублейниці, палянишниці і ті, що кухликами пшоно, а ложками олію продають. Мар. 7: личком червона як паньска рожа, що у саду цвите. Д. р. 27: через те усї, хто біду терпить, усї до нас зберутця. М. в. 9: От Нечипір, тому, що біля його стоїть, хотїв про се казати. Б. д. 40: Бог завжди посила свою милость тим, хто милує діточок. К. д. 58: та й сами дружечки, що бігають за Ївгою по улиці та співають весільних пісеньок, ...проміж себе тихенко сміютця. Вовч. ЛНВ. ХLI. 46: Я хотїв би сам оджахнути остатню памятку по булому, остатню тугу по тому, що буде. Ф. 42: а квіточки, що краєм процвітають, собі просять. 558: слуги мої вірні, що мене і в тяжких моїх муках не забуваєте! Стеф. Дор. 58: колачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спечи. М. Сл. 159: глянув на свою стару, що плакала межі жінками.

Закінченєм прикметників, що вийшли від відмінних причасників, є -чий, -ча, -че, а деколи -ший, -ща, -ше. Се послїдне закінченє уживає ся найбільше на російській Україні і зайшло, здаєть ся, до наших письменників з російської мови, де таке закінченє у відмінних причасників загально розширене. У творах Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника подирав я такі причасникові прикметники:

пахучий, а, е, (згл. ший, а, е): Вовч. I. 8. 61. 63. 65. 79. 87. 106. 114. 153. 185. 255; II. 64. 67. 155. 228. 233; ЛНВ. ХLI. 7. 41. ХLIII. 298; Ф. 182. 407.- лежачий, а, е: Кв. О. т. 9; Пер. 10; Вовч. I. 18.- маючий, а, е: Ф. 91.- люблячий, а, е: Кв. Б. д. 8; Вовч. I. 2. 115. 122. 234; II. 71. 85.- родючий, а, е: Вовч. II. 95. 218 ЛНВ. ХLII. 469.- плодючий, а, е: Стеф. М. Сл. 150.- грукучий, а, е: Вовч. II. 235 (bis).- (б) лискучий, а, е: Вовч. I. 32. 59. 120. 185. 237. 240; II. 66. 146; Ф. 86. 381; Стеф. Дор. 29; М. сл. 41.- пекучий, а, е: Вовч. I. 6. 130. 162. 207. 218; II. 35. 198; ЛНВ. ХLI. 43; ХLII. 473.- воня(ю)чий, а, е: Ф. 65; Стеф. Дор. 84.- смердячий, а, е: Стеф. М. сл. 15.- мовчущий, а, е: Вовч. I. 217. 245; II. 98. 129. 135.- сьпівочий, а, е: Вовч. I. 72. 115. 179.- кип(л)я(у)чий, а, е: (або -ший, а, е) Кв. К. в. 54;

О. т. 26; Вовч. II. 116. 235. 262. 263; Ф. 377. 249.- (о)с(и)-
 яючий, а, че (ший, ще, е): Вовч. I. 223; II. 32. 134. 225. 252;
 Ф. 255.- горючий, а, е (щий, а, е): Кв. Мар. 75; Вовч.
 ЛНВ. ХЛІ. 24.- палючий, а, е: Вовч. II. 173. 249.- трепе-
 чуший: Вовч. II. 12. 248. 249; ХЛІІ. 479.- плачуший, а, е:
 Вовч. I. 30. 78; II. 66. 161.- невсипуший, а, е: Вовч.
 ЛНВ. ХЛІ. 39; Ф. 211.- невгавуший, а, е (чий, а, е): Вовч.
 I. 228; ЛНВ. ХЛІ. 12. 39.- нетерплячий, а, е: Вовч. I. 182.
 225; II. 12. 70. Стеф. Дор. 20 (bis).- видюший, а, е: Кв.
 М. в. 10.- живлющий (живучий) а, е: Вовч. I. 213; II.
 169.- (не)годящий, а, е: Вовч. I. 47; ЛНВ. ХЛІ. 22. 33. 484.-
 болющий, а, е (чий, а, е): Вовч. II. 75. 206; Стеф. Дор.
 79.- настоящий, а, е: Кв. ІІІ. л. 8. 9.- летючий: Вовч.
 I. 207; Стеф. М. сл. 127.- знающий, а, е: Вовч. II. 17.-
 питуший, а, е: Кв. Лист. 20 (bis).- неплющий: Кв. С. О. 12.-
 дрожащий: Стеф. Дор. 16.- брязкучий: *ibid.* 84.- сто-
 ячий: *ibid.* 19.- колючий: Ф. 360; Вовч. 121.- шквар-
 чачий: Кв. Лист. 16.- гулящий: Кв. Мар. 50.- незрячий:
 Вовч. I. 11.- котючий (вітер): Вовч. I. 285.- дрімучий:
 Кв. Мар. 3.- бушуючий (вітер): Вовч. II. 81.- ропчучий
 (гомін): *ibid.* 105.- чующий: *ibid.* 116.- томящий: *ibid.* 134.-
 конаючий: Стеф. М. сл. 178.- заходячий (-е сонце):
ibid. 157.- всемогущий: Ф. 337.- незгасающий: *ibid.*
 291.- спящий: *ibid.* 224.- невірючий: Вовч. ЛНВ. ХЛІІ.
 475.- молящий: Ф. 73.- чаруючий: Вовч. II. 152. 242.-
 к(ц)вітуший: Ф. 85; Вовч. II. 140. 242. 227.- меркаю-
 щий: Вовч. II. 134.- рвучий: Стеф. М. сл. 128.- дзвен-
 нячий: Вовч. I. 75.

Не на місці вважаю відмінні форми в отсих примірах:
 Кв. Пер. 3: Він, знающий наші діла, бачащий самії
 думки наші, Він не потерпить ніякої неправди (ліпше було-б
 поставити дієприслівник). Ф. 221: Софрону не тямущу ся
 від жалів (повинно стояти реч. відн.). Кв. Мар. 24: хма-
 рочки стали розходитись, щоб дати дорогу для якогось
 пишного госьця, ніби царя якого дїю щ о г о добро усьому
 миру (як в горі). *Ibid.* церкву новостроющу (як в горі).

Так як прикметник взагалі може стати іменником, так
 також деколи дієприкметник уживає ся в значіню іменника.

Але примірів, які сюди відносять ся, є дуже мало, а до того декотрі з них переняті з російської або церковної мови :

Кв. П. сн. 6: тут лихоманка ...так стрясне болящу, що насилу улежить. К. д. 29: от на другий день пійшла вона до другого судящого. Лист. 6: учи і дітей сьому і не знающого навчи. Д. р. 32: що-ж сами поїли, а що стали не ймущих та проходящих обділяти. Б. д. 28: благослові мене, сі страждущі оживуть. Пер. 8: не один совіт дав голові, що робити з неплатящими общественногo. Ibid. 35: провозжали-ж його ...і сестра і старий батько і усі знающі. П. сн. 4: швидко стали знати її і проїзжающі. Вовч. I. 16: перехожий, проїзжачий, що їх там не кидало ся в очи, ніхто мене не заняв.

II. Дієприслівник минувшости.

§ 11. Наш дієприслівник минувшости вийшов від номінальної форми т. зв. першого причасника стану підметного минувшости, що в старословянській мові кінчив ся на -ъ, -въ. В теперішній мові прибрав він подібно як дієприслівник теперішности заkostenілу, невідмінну форму, що загально визвучує ся на -ши, -вши: пришедши, унівши, сказавши, зібравши. У Федьковича подибуємо замість голосозвука *и* у визвуку в такій самій мірі голосозвук *е*: подумавше, сказавше, лишивше, а в Квітки на двох місцях голосозвук *і*: Пер. 28: увідші; 30: пішедші.¹⁾ Окрім того стрічаємо у Квітки по шелестозвуці *д* два рази шелестозвук *ч*: Мар. 75: пришедчи; К. в. 78: ввішедчи.²⁾ Теперішну форму нашого дієприслівника вважає Мікльосіч четвертим відмінком однини на рід середний, Соболевській першим відмінком множини на рід мужеський, а Потєбня першим відмінком однини на рід женський.³⁾ Побіч граматично утворених форм сего дієприслівника, як давши, хваливши, куповавши, уживають ся також форми аналогічні, пр. плівши (кор. плет: плетши), увівши (побіч уведши), прийшовши (побіч пришедши). На утворенє сих послідних форм мав вплив другий причасник

¹⁾ Не знаю, чи се не друкарська помилка, бо впрочім ні в самого Квітки ні в иньших письменників не доводило ся мені бачити такого закінченя.

²⁾ На взір швидче із швидше, пор. Стоцкий, гр. 17.

³⁾ пор. § 2.

минувшости: плів (стсл. плелъ), вів (велъ).¹⁾ Зовсім те саме явище бачимо у польській мові при твореню першого причасника стану підметного минувшости: *wpadłszy, wsiadłszy.*²⁾

§ 12. Дієприслівник минувшости творить ся звичайно від дієслів доконаних тай виражає подію довершену в минувшости перед чинністю присудка. Однак дуже часто стоять на місці дієслів доконаних дієслова протягові; тоді чинність дієприслівника відбуває ся рівночасно з дійством реченя головного, а дієприслівник минувшости має таке саме значіне, як дієприслівник теперішности:

Кв. Мар. 46: і варивши обід і подававши на стіл, Маруся заливала ся слізоньками, відгадувавши певно, що в останнє бачить свого Василечка. Ibid. 25: визиравши із садочка, побачив, що дві дівчини геть-геть відстали від прочого народу. К. в. 29: а їй як не вірити, коли вона заміравши бачила, яке на тім світі є мученне. М. в. 5: далі, бачивши, що його й лайка не бере..., нічого робить, дума. Ш. л. 36: не знаю, таточку! сказала Галочка, ставивши на мисник то миски, то талїрки. Ibid. 10: Галочка... скаже по самій правді, не тягнувши руки за батьком. Ibid. 17: одначе лічивши, як сказала: „суботонька, а там і недї...“ та впять щось то зарумянилась. Д. р. 28: далі генерал, відїзджавши... каже Тихонові. К. д. 18: пан справник дуже втомивсь, трощивши курятину. Вовч. ЛНВ. ХІ. 4: йшовши по селу кивне кому головою (роздяк), — з усіх голів шапки так і поспадають. Ibid. 9: мати дорікавши мене, на руки схопила, та сварившись, добре нагодувала. Ibid. 309: а чабан проводивши її промовив. Ф. 36: „Тому не ти“, каже Іван, не тративши ані раз доброї волі; бо я старший. 385: „Нікс, синку, Нікс!“ каже стара, гладивше свого пестюха по голові.

Нераз до таких дієприслівників додає ся прислівник „довго“, щоби тим ще виразнійше зазначити їх протяговість: Кв. Ш. л. 36: „Не знаю і я“, сказав Олексій, та дививши ся довго на Галочку... перехрестив її. С. О. 31: „Що се за річ така?“ думавши довго Векла і дивлячись на дочку, зпитала її. — Се лучає ся навіть тоді, як дієприслівник утво-

¹⁾ Ogonowski E.; Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg 1880.

²⁾ Pilat R.: Über das polnische partic. praet. act. auf -szy, Arch. f. slav. Philol., B. III.

рений від дієслова доконаного, хоч в такому разі виходить суперечність: Мар. 34: Може воно і так, довго подумавши Маруся сказала.

На двох місцях стоїть у Квітки дієслово недоконане, хоч повинно стояти доконане, бо акція дієприслівника в минувшості завершила ся тай випереджує дійство присудка: Ш. л. 36: питав Олексій Галочки, про водивши з хати Семена Івановича (= провівши, бо аж тоді питав, як випровадив з хати, не при нім). К. в. 42: смутна і невесела ходила по своїй хаті, про водивши когось від себе і зачинивши двері, Конотопська відьма Зубиха (ходила по хаті по тім, як провела).

§ 13. Дієприслівника часу минушого уживає мова далеко частійше як дієприслівника теперішности. Найбільше виступає він в ролі апозиції тай стоїть з головною гадкою в звязи часовій, причиновій, припустовій і умовній. Три послідні роди сполуки подибуємо лишень на деяких місцях; за то часова звязь виступає незвичайно часто і можемо сказати, що в сім лежить головна функція дієприслівника минувшости.

а) Стосунок часу між акцією минушого дієприслівника а дійством присудка заходить тоді, як ми при помочи дієприслівника подаємо час, що по його відбутю розвиває ся чинність головного реченя. Таким чином обі чинности відбувають ся в різних часах; в тім моменті, де одна, побічна, кінчить ся, навязує ся і починає ся друга, головна:

Кв. Мар. 38: Наум, позносивши мішки у комору, розпрягши кобилу і упоравши усе з Василем, ввійшли у хату. Ibid. 70: подивившись на неї і подержавши за жилу довгенько, кае. Ibid. 6: Відпочивши Приська,¹⁾ помилувала мужика і кае. Ibid. 67: Раз у Спасівку, на третій день після Спаса, віддавши вона¹⁾ обідати і поприбравши усе, пішла у бір за губами. Ibid. 24: розпукались цвіточки і порозівавши ріточки свої, надихали на всю долину таким пахом, що почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш. С. п. 24: Кузьма-ж Трохимович тихенько собі посьміявшись

¹⁾ У Квітки, тай взагалі в письменників російської України, стоїть часто підмет не в головнім реченю, а в побічнім коло дієприслівника.

та зібравшись з патретом..., поїхав до свого пана. Б. д. 20: передивившись на сюю комедию, подякує панам. С. О. 35: сама третю чашку... узяла і, випивши, вже сидить у копитана на колінках. Ibid. 19: націлувавшись, наговорившись, побожившись ще, що будуть широко любити ся до смерти, пішли по своїм місяцям. К. д. 19: А той, виспавшись любенько, випозїхавшись, потягнувшись разів десяток, устав та й велїв себе чаєм поштувати. К. в. 48: тут зараз узявши,¹⁾ зняла з голови очіпок. К. в. 4: зараз узявши противну хату перегородив, от йому є й світлиця. Вовч. II. 109: по часї, зобачивши, що Павло „смирний“, дали йому волю ходити. 35: повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок. 57: я її з далеку на вздвірї пізнала, а пізнавши заплакала. Ф. 297: прийшовши з церкви і пообідавши, припочивали всі, а припочивши ішли до своєї старшини. 225: другої днини досвіта поїхали у місто, а установивше у заїздній корчмі конї, і наказавше парубчакови, аби на візок уважав, пішли до церкви. 32: або може не плакати, мавши одним одного щирого товариша, тай того скласти на лаві?! Стеф. М. Сл. 96: врешті і не міг розповідати, бо дійшовши до сего місця в оповіданю, клав наперед себе фляшку горівки. Дор. 50: пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

Однак мова не завсіди побічну чинність виражає дієприслівниками; можна подибати місця, де стоїть розвинене реченє часове з відповідними злучниками на чолї, хоч зовсім добре міг би стояти і дієприслівник, пр.: Ф. 39: Олена, скоро побачила Василя, то аж увяла, а Іван, узрівши Олену, аж упрівав. 362: а лукава служниця, як скоро се узріла, так зараз скочила з коня. Вовч. II. 117: вона-ж як прочитала, розгнівалась, стрівожилась. 197: а Катря, скоро випроварила Марусю за слободу, то вже й ждять почала. Кв. Б. д. 13: шож то зрадував ся він, як почув, що таке щастья трапило ся сестрі. П. сн. 6: тут лихо-

¹⁾ таких дієприслівників у Квітки дуже багато; вони властиво не вносять в реченє нічого нового і можна би без них зовсім добре обійти ся.

манка, як побачить очіпок, та так стрясне болящу, що насилу улежить. М. в. 18: гукнув вже на них Нечипір, як розгледїв, що тут можна й драла дати.

б) В деяких примірах понятє часу усуває ся на дальший плян і не впадає нам в очи; тоді дієприслівники означають побічні обставини, які супроводжують головну чинність. Але таких примірів дуже мало:

Стеф. М. сл. 51: Котили по столі завзяті слова і схиливши ся слухали, що стіл говорить. Ф. 193: „Твоя правда“, каже Кліщ, шпуривши шапков у кут, а сам те вкнущись на лаву. 226: „Тут, пане генерал!“ — обізвав ся Тонїй, виступивше на перед і випростувавшесь як свічка. Вовч. II. 51: ідем мовчки, побравшись за руки. 178: зорі, висипавши ся на чистім небі прозорім, показували ся тоді наче з срібла променистого. 250: Що таке? — скрикнув молодий козак, прокинувшись, може трохи й злякавшись і потрушуючи двері. Кв. С. п. 22: Іще з ранку, хто попродав свій товар, а хто, купивши чого кому треба і попивши могоричі, тепер, попідголювавшись любенько, понадівали, хто нову свиту..., хто ще батьківський... жупан, попідперезувавшись шпетенько хто каламайковим, а хто й суконним поясом, понадівали на підголені голови шапки козацькі. Пер. 8: „правда його, правда!“ сказав голова, що зібравши у жменю свою сїду бороду, сидїв собі мовчки. С. О. 31: Так казала Оксана, сидючи у копитана на колінках, обнявши його одною рукою.

в) Частїйше вже подибують ся приміри, що в них часова звязь получена з причиновою; в таких разях дієприслівники можна розв'язати на реченя побічні, що зачинають ся від „через те, що,“ „тим, що,“ „від того, що“ :

Кв. М. в. 18: старому ...дали спершу добру прочуханку, що втопив свою дочку, віддавши її за ледащо. Д. р. 32: він дуже мудро зробив, роздавши людям зерна на сїбу. Мар. 27: бо бачивши, що вона усю дорогу мовчала, думав певно, що вона на нього сердитця. Щ. л. 10: через се часто, як зйдутьця та говоривши багато, частїсїнько і заспорять. Пер. 20: Се ти, ходивши по усїм усюдам, набрав ся такого духу. Щ. л. 52: то плакавши, то по-

клони б и в ш и, розкрасніла ся Галочка. К. д. 50: там (роз. у холодній) троха не пропав, ні ї в ш и, ні п и в ш и. Щ. л. 37: Не буду тобі ...розказувати, яке ти мені щастья дала, по лю б и в ш и і мене, як я тебе люблю. Ibid. 30: одначе таки, хоч крадькома, то у молодих послушниць пита в ш и с ь, то сама прислухаючись, переняла де-що (Галочка). Б. д. 36: наткнулись на Ляхів, що сила-силою, по б а ч и в ш и що уланів дуже не богацько, осьмілили ся і кинули ся на них. Вовч. II. 204: Галя одного разу перелякалась на віки, п р и з н а в ш и стару грушу коло хатки за хаву.

г) Не так часто виступає сама причинова звязь поміж дієприслівником, а присудком. Подібно як в теперішности творять ся і тут дієприслівники понайбільше від дієслів, що означають: знати, бачити, чути:

Кв. Щ. л. 51: Я, б а ч и в ш и, що він є парень розум-ненький, перемовив його від купців. Мар. 35: ...бо з роду не б р е х а в ш и ні в чім, не знала, як і викрутитись і що сказати. О. т. 10: його жінка ч у в ш и, що з мужиком стала ся біда..., пішла ...до своєї братової. М. в. 4: ніхто й не знав, що він таке ледащо, а не з н а в ш и, тай оддали за нього Приську. Д. р. 24: Тихон, не м а в ш и за собою ніякої вини, не боячись вийшов до нього. Б. д. 10: підійшовши, поклонивсь низенько і з н а в ш и, що пан добрий, пита його. Ф. 222: о сих листах знала і бідна Софрона, а не ді с т а в ш е від милого ніякої відомости, стала з Павуном на слюбний ко-верець 353: краля Йоанна приймила ту фляшку, а д о м і р -ку в а в ш и с ь тут провидіня божого, зробила так, як рудо-копник наказав.

д) Припустової сполуки дієприслівники минувшости у творах Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника так як би не виражають. В отсих примірах, що наводжу, вона часом така невиразна, що можна би її брати й за причинову або причиново-часову:

Кв. К. д. 27: я ще тільки вас прошу, а ви, не з н а в ш и чоловіка, зараз і посилаєте його сюди та туди! Пер. 11: адже ти, із роду тут не б у в ш и, та прийшов. Мар. 52: не дуже-ж я добре зробив, що не р о з п и т а в ш и Василя, що він і що з ним, та й покликав його до себе. Ibid. 22: оттак то бідна Маруся, не х о т і в ш и і споминати про Василя,

тільки об нім одним і думала. Д. р. 26: справник сказав, що цар, таки по с л а в ш и усюди гроші на хліб і по в е л і в ш и усім порядком роздавати, ще таки послав і генералів. К. д. 29: ви читаєте у книжках, як бідному треба помагати, а ви, замість того, не р о з п и т а в ш и с ь, чого я і за чим, та стали з мене сміятись. Мар. 72: задумала ся Настя та й дума: „Чи правду-ж то Наум кае? Як-таки, ні горівши ні болівши, та й вмирати. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 34: не спитавши сь броду, та сунетесь у воду.

е) За то далеко частійше стоять дієприслівники минувшости з реченєм головним в умовній звязи, хоч і тут деколи тота сполука не виступає виразно на верх тай переплітує ся з часовою:

Ф. 178: мамо, коли-ж бо він такий тихий! я-б за ним бувши змудилась. 233: на Марка мусів усїгда аж грозити, хотївше, аби він єго послухав. 321: если би Бог був не посолив (роз. води у морі), то би ніхто не міг і жити на світі, бо вода у нім, не мавши такої пруткої протоки, скоро би зопсувала ся. 335: хотївши всі чудеса списати, треба би дуже великої книжки. 342: а в господаря, не знавши єго, не ставай сину відразу на рік. 350: домів певно що не поверне, не купивши яку добру книжку. Вовч. І. 22: не до с л у ж и в ш и, не сьмієш кидати. 30: бувайте-ж здорові, та не спитавши броду, не суньтєсь у воду. 114: і вони чи познали-б, у послі мене по б а ч и в ш и? ЛНВ. ХЛІ. 4: така пасічка, що сьвятий би не засмутивсь, живши у їй. Кв. Мар. 31: як-би не гукнула ще з далека на них Олена, то-б, підкравши сь тихенько, бачила-б усе. Ibid. 55: він усе буде прибавляти, б а ч и в ш и моє стараннє. Ці. л. 50: чи не погубиш-же ти себе, віддавши себе нелюбу, та ще і цілий вік з ним жити? Б. д. 19: тобі ...пора стати хазяїном; і мою старість звеселив би, до п л и в ш и в берега, пійшов собі, як і усї добрі люди. Ibid. 29: Терешко занудивсь-би, п о к и н у в ш и сімю ...а жінка його звелась-би ні на-віщо!

§ 14. Межи дієприслівник минувшости, що виступає в ролі апозиції, а присудок вставляє ся часто злучники *і, та, тай*. Відки се пішло тай що означають такі злучники, про се була вже бесіда в § 5. Тут треба лиш то додати, що при

часовій сполуці дієприслівника з головною гадкою такі злучники неначе сильнійше підчеркують наслідство часів тай в приближеню мають таке саме значінє, як „потім“, „відтак“. Коли заходить причинова звязь, то злучники вказують маркантно на наслідки причини, а при припустовій сполуці зазначують противність між чинністю присудка а чинністю дієприслівника.

Кв. Ц. л. 25: Олексій по м о в ч а в ш и *i* каже. Ibid. 5: коли-ж по лю б и в ш и с я меж собою парень з дівкою та бачуть, що їм не можна побратись ...так він лучче на усяке горе сам піде. Мар. 49: Василь у з я в ш и Марусю за руку *i* кае. К. д. 10: у п о р а в ш и с ь із своїм ділом *i* пійшов у світличку. М. в. 3: так батько її, п о д у м а в ш и, та узяв сироту. К. в. 31: зараз, з н я в ш и шапочку *i* підійшов. Пер. 11: А д ж е т и, із роду тут не б у в ш и, та прийшов. Мар. 52: не д у ж е-ж я добре зробив, що не р о з п и т а в ш и Василя ...т а й покликав його до себе. С. О. 14: а м а т и, з н а в ш и про свою білоручку, що вже не п р и н ь м е т ц я н і-завіщо, *i* бай-дуже. Вовч. ХЛІ. 34: не с п и т а в ш и с ь броду та сунетесь у воду. Ф. 373: о т ж е-ж він перекрестившесь *i* пішов.

§ 15. Між тим як дієприслівники минувшости виступають в ролі апозиції незвичайно часто, то для близшого поясненя присудка уживає їх і Квітка і Вовчок і Федькович лишень в деяких разах. Сей дієприслівник недогідний до такої ролі головно ізза того, що виражає дійство в минувшости зачатє і скінченє. Тому то мова дала єму головну функцію означувати близше час, в яким відбуває ся головна чинність, а ролю близшого поясненя присудка призначила для дієприслівника теперішности. Коли-ж дієприслівник минувшости поясняє присудок, то виражає лиш час, стан або спосіб висказу, тай то звичайно не сам, але вкупі з словами *наче, неначе, мов* або з перечкою *не*.

Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 9: як же я довідавсь од матері, що мені така ласка та шаноба простелена, то я не довго д у м а в ш и, зараз на-втіки. Ibid. 43: зараз тебе *наче* зїсть не с о л и в ш и. 485: дати її зараз хліба, то вона не вмре — каже не б о я в ш и с я хлопчик. І. 69: й на мене щось двічі поглянув, тай то ніби так, не х о т і в ш и. 202: побрали ся ми у Любчики, не г а я в ш и часу. ІІ. 235: другий лежить,

дивлячись байдужними очима, закинувши руки під голову, мов порішивши вже з усіма докушливими думками на віки. І. 50: не доїхавши до тітчиної хати, Гриць спинив воли. Кв. К. р. (Р₂) 193: а опрочі, неучені, сидять та слухають, роти пороззявлювавши. Б. д. 27: а старики що? Сидять собі, понадувавши сь та землю колупають. К. в. 32: от пан Уласович стоїть собі узявши сь у боки. С. О. 42: не устану з її гроба, там лежати му ні ївши ні пивши, поки сама не вмру! Пер. 11: скаже слово, мов не ївши, та й відвертається від нього. С. п. 21: простяга руку, неначе не ївши. Ф. 398: каже кравець, надувався сь як индик.

Таких зворотів, як ми то бачили при дієприслівнику теперішности¹⁾: чумак, кого здря, так і частує, — подибуємо лишень один примір: Кв. К. д. 5: О, тай парень був на все зле! пе на всі заставки, бетця, ским попавши, дівчат піддурює.

§ 16. В деяких разях відносить ся чинність дієприслівника до особи, що виражена у третім відмінку, зовсім так само як при дієприслівнику теперішности. Сего стосунку форма дієприслівника не зазначає, бо остає й далі невідмінною, але видно се добре з цілого тексту:

Кв. Мар. 28: побачивши тебе учора, світ мені перевернув ся. Ibid. 43: ох панове-сватове! не слід мені, бувши у сьому важному чину, лишне слово говорить. Ibid. тільки, бачивши їх сльози і убивство, якось моторошно й нам не сказати чого небудь. Ibid. 55: і як ні тяжко мені було, не бачивши Марусі, та памятуючи ваше слово, сам себе морив і не ходив сюди. Щ. л. 33: побачивши тебе у перше, мені здало ся, що я знайшов якесь собі щастья. К. в. 26: та нехай би вже жінки: їм хоч цілий день, зібравши сь у кучу, теревені правити. Ibid. 53: хорунжівні звеліла (роз. баба) сидіти на полу, підібравши ноги під себе, не жахаючись, і що вздрить, не бояться нічого. К. д. 56: писареві нічого було робити, тільки, почухавши потилицю, іти до дому. С. п. 11: він не москаль, щоб йому, покинувши жінку, діточок і худобиньку,

¹⁾ гл. § 6.

та за тиєю бідною копійчиною шляться по усїм усядам. Вовч. I. 158: І справді, добра мисливши і люблячи щиро, удові здавалося, що як одбиватись од якого лиха руками, то хоч і не одібешся вже, так боїщем натішишся славно. 179: прилучалося мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати. ЛНВ. ХІ. 44: вийшовши у поле, вільнійш зітхнулося мені. Ibid. ХІІ. 470: а що вже щирому серцю то загибати уступивши.

Сюди треба також зачислити такі конструкції, в яких особа, що від неї виходить дійство, зовсім не виражена. Бо майже завсїди в таких разях можна особу вишукати із тексту або означити її зовсім загально: хтонебудь, всякий, кожний; в обох випадках треба віднести її до третього відмінка:

Кв. Б. д. 16: погостювавши там до півдня, треба і до дому збиратись (з тексту видно, що розходитьсь о Захарія і Ваську). С. О. 10: не хочу за мужика та й не хочу. Пійшовши за мужика, треба (з тексту видно, що „мені“) покинути об собі думати. Ф. 335: Хотівши всі чудеса списати, треба би дуже великої книжки (комунебудь). Вовч. II. 96: одмовлялася Варка недугою, ніби усе не здужає вона і бачивши, як зблїдла вона, можна було віри поняти (комунебудь, всякому). Кв. К. в. 23: чи мало старі люде такого розказують, так що, наслухавшись, цілу ніч дрижаки спати не дадуть (всякому). Д. р. 9: в нас дє-в-кого стільки хліба буде, що зібравши до купи можна буде пропитатись до нового. Лист. 12: от сими-то небогацькими зо всякого рублями, та до купи їх зібравши, от і є сума чимала. Ibid. 10: з них, от потім і потім узявши, усього виходить на год от стількі-то рублів.

На кількох місцях конструкції виглядають на цілком самостійні, але в дійсности такими не є, бо або підмет реченя головного є частиною підмету дієприслівника або, противно, підмет дієприслівника є частию підмету реченя головного:

Кв. Пер. 14: поговоривши собі (Денис і циганка), циганка і пішла. Мар. 58: пов'язавши собі один одному рушники (два старости), от староста (один з них) й каже. К. в. 7: самі паничі повечеряли і докінчавши члек з терпівкою, пан хорунженко (один з паничів) хотів вже іти спати. Щ. л. 37: як зійшлися (Семен Іванович і Галочка), так буцім то цілий год не бачились. Намиловавшися... Семен

Іванович посадив Галочку біля себе. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 9: мати... мене... добре нагодувала. Потім, поплакавши обоє, узяла мене за руку тай повела. П. 163: котрого вже то вечора, у котрий то вже раз дочка мала, промовивши: — „може сьогодні“ — до ньеньки, обойко вони сиділи тутеньки (тут противно, підмет дієприсл. (дочка) є частию підмету реч. головного (обоє = мати і дочка).

Отсі конструкції не зможемо пояснити, коли не приймемо їх за самостійні:

Кв. Мар. 54: далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали і крашанок облупили і порізали на тарілочці. От-сеє зкінчавши, Маруся усе прибрала із стола. Пер. 3: Такого все-непримінно і так об'явить (роз. Бог) і при такому случаю, що ти і не сподіваєшся... Та об'явивши се, тут відкритця і усі злиї діла. — Б. д. 12: Він (Бог) не дав їй (дитині) пропасти, як воно зоставши ся сиротою у пустці, мов билінка у полі, що туж-туж біда-б її постигла, та милосердний Господь послав-же нас з жінкою, і нам грішним зподобилось зполняти Його святу волю.

Такі приміри є останками давнього самостійного третього відмінка. Що вони такі рідкі, се для того, що причасник, ставши дієприслівником, не може вже своєю формою вказувати на третій відмінок тай з тої причини уживає ся лишень в таких разях, коли єго самостійність очевидна з тексту.¹⁾ Так коли би ми примір „сеє скінчавши, Маруся поприбирала“ вирвали із тексту, то мусіли би дієприслівник віднести до підмету головного реченя: Маруся, скінчивши, поприбирала; але як узглядимо се, що перед сим реченем сказано (далі їли ковбасу, сала нарізали і т. д.), то ясно бачимо підмет дієприслівника (они) тай розуміємо, що дієприслівник поставлений самостійно.

§ 17. До четвертого відмінка відносить ся дієприслівник лишень у сім одним примірі: Кв. Щ. л. 56: душа і розум повелівали їй хоч і погинути, а недовести милого чоловіка до нещастної жизни з нерівнею побравши ся.

§ 18. На деяких місцях, особливо у Федьковича, мають дієприслівники значіне угертої фрази, що уживає ся як гадка втрчена тай не стоїть в жадній звязи з конструкцією реченя:

¹⁾ Потебня, изъ зап. 340.

Ф. 141 : що неділі несучи, бувало, і по вісім срібних домів, ни рахувавши, що собі досвітком на токарни зароблю. 149 : я собі легко можу на днину по десятці застрільчити, про свята та про мясниці і ни згадавши. 200 : Ляхи, по мимо сказавши, не є злі люди, але великі дуже дурні. 266 : та, правду сказавши, і наш війт не був зразу такий ледащо. 224 : так звалась дочка старого Сави Чалого, котрий на Павунове слово, або — лучше сказавши — на Юрієве слово пристав. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 7 : як правду вам сказавши то й досі строкаті коники ще снуть ся (тут найліпше видно, що дієприслівник проста фраза, бо уживає ся, хоч на початку стоїть злучник як). Кв. Щ. л. 9 : не збрехавши можно сказати.

§ 19. Відмінних форм дієприслівника минувшости так як би не було. На всі твори Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника подибав я лишень шість таких форм. Одні з них мають значіне прикметників або іменників, другі, особливо у Квітки, утворені довільно, незгідно з духом української мови. В деяких разях чергують ся сі дієприкметники з прикметниками, утвореними від дієприкметника присудкового на — ль :

(у-, в-, по-, за-) мерши й : Кв. Мар. 64, 79, 78, 87 ; Б. д. 5 ; Щ. л. 31 ; К. д. 20 ; Вовч. II. 89 ; Ф. 257 (bis). Ріжниця між „умерший“ а „умерлий“ є відай та, що в першім разі має ся звичайно на думці спеціальний, відомий випадок, а в другім разі уживає ся слова у загальнім значіну : Ф. 250 : бо як же я міг знати, щоби християнин міг умерлого воскресити ; 257 : нехай воскресить того умершого, що єго вчера поховали. Погибший : Кв. С. О. 37 : (я погибшая на сім сьвітї). 36 : запекший : Кв. Щ. л. 31 : (уста) ; Мар. 75 : (язик) ; здохший : Кв. К. в. 58 : (про жабу) ; воскресший Ф. 257 ; вмівший : Кв. К. в. 31 : (Пістряк, не вмівший до ладу слова сказати).

Впрочім уживає ся в таких разях речень відносних, пр. : Кв. Б. д. 5 : ідучи біля того сусіда, що помер . . . , зайшли вони у хату. Ф. 257 : сим двом, чорнокнижнику і тому, що воскрес, зараз голови повтинати ! Кв. С. О. 27 : очиці, що грали як зірочки, теперечки притухли. Щ. л. 14 : той, що питав, і остав ся як опечений.

Б) Відмінні причасники.

І. Дієприкметник стану предметного теперішності.

§ 20. Сей дієприкметник стратив в теперішній мові своє дієсловне значінє тай перейшов зовсім до прикметників :

(не)видимий : Кв. Б. д. 7. 28. 33. 35 ; Щ. л. 40. 50 ; Пер. 5 ; Вовч. І. 3 ; ЛНВ. ХІ. 24 ; Ф. 304 ; Стеф. Дор. 28.- любуимий : Кв. Мар. 66 ; Ф. 291. 289. 294. 356 ; Вовч. ІІ. 103.- невлюбуимий : Вовч. ІІ. 103.- родимий : Кв. С. О. 45 ; Ф. 313.- (не)знайомий : [(не)знаємий, (не)знакомий] : Вовч. ІІ. 74. 97. 129. 161. 176. 226. 254 ; ЛНВ. ХІ. 14. 16 (bis).- (не)відомий : Вовч. ІІ. 101. 119. 264 ; ЛНВ. ХІ. 8. 36 ; ХІІІ. 44.- нерухоимий : Вовч. 261. 258.- питоимий (питимий) : Вовч. І. 236) ; Ф. 351. 437 ; Вовч. ІІ. 76.- нещадиимий : Вовч. ІІ. 16 ; ЛНВ. ХІІ. 480.- невмолиимий : Вовч. ЛНВ. ХІ. 39.- невгасимий : Вовч. ІІ. 34.- неспалиимий : Вовч. ІІ. 238.- невситимий : Вовч. ІІ. 74.- невпинимий : Вовч. ІІ. 75.

§ 21. Сі самі прикметники можуть уживати ся також як прислівники :

видимо-невидимо : Кв. С. п. 11 ; К. д. 11 ; П. сн. 10 ; Мар. 80 ; М. в. 9 ; О. т. 8.- (не)відомо : Вовч. 41. 183 ; ЛНВ. ХІ. 18 ; ХІІ. 27 ; Ф. 350.- нерухомо : Вовч. І. 24. 66. 183 ; Стеф. М. сл. 85.- несьвідомо : Стеф. М. сл. 145.- незлічимо : Вовч. ЛНВ. ХІІІ. 311.

ІІ. Дієприкметник стану предметного минувшости.

§ 22. Сей дієприкметник має два закінчення : -ний, -а, -е і -тий, -а, -е. Перше закінченє додає ся звичайно до дієсловного пня при помочи наростка часу теперішного *e* : плетений, занесений, печений, кинений, хвалений. Се діє ся особливо в клясі І. (1—4 взорець), ІІ., ІV.; в клясі V. і VI. додає ся наросток безпосередно до пня дієіменника : написаний, купований. По анальогії з сими послідними дієприкметниками втиснуло ся -а- зперед закінчення також до таких форм, де на тім самім місці повинно стояти *e*, пр. Вовч. ЛНВ. ХІ. 8: застеляний, ів. 30: біляний, 27: приділяний, 32: приліпляний ; І. 222:

неоселяний, II. 134: небачаний. Деколи -н- у закінченню подвоює ся: Кв. Ш. л. 45: данний; Б. д. 39: утиканний; Мар. 82: позолочений; 84: нерозрізаний; Вовч. ЛНВ. ХLI. 31: проторенний. Другий наросток -тий, -а, -е додає ся безпосередно до пня: митий, розтертий, зашитий, вбитий. Що до уживаня сих двох закінчень, то не можна з гори означити, котрі дієслова мають мати одно або друге закінченє. Мова уживає обох закінчень без різкої ріжницї; так нераз стрічаємо закінченє -тий, -а, -е там, де ухо волюло би чути закінченє -ний, -а, -е: звязатий: Вовч. I. 157; загнатий: ЛНВ. ХLI. 3; завдатий: Вовч. II. 113; здвигнутий: II. 114; перекинутий: 180; стиснутий: I. 208; забратий: Кв. Пер. 5; гнатий: О. т. 21; вивернутий: Б. д. 38; проколотий: Б. д. 39; замкнутий: Пер. 15.

§ 23. Дієприкметник стану предметного мунувшости творить ся в рівній мірі так від дієслів доконаних як і недоконаних. Лишень треба дивити ся на то, щоби вони були перехідні, бо від неперехідних дієслів уроблює ся сей дієприкметник незвичайно рідко: їзжаний (шлях) Вовч. II. 237; вони до сього звичені *ibid.* 25; де ваш Левко мандрований? Кв. К. д. 58; добрав ся і до настояної (розгорілки) на калган; скажений Кв. Мар. 9; неслиханий Ф. 401.

§ 24. Сей дієприкметник виступає завсїди у формі відмінній. Лиш в деяких разях прибирає він невідмінну форму в середнім роді *на-но, -не* тай уживає ся в значіню прислівника: сказано: Кв. Д. р. 9; С. О. 52; Пер. 14; М. в. 5; Б. д. 19; Мар. 43; К. р. (Р.) 188; Вовч. I. 26. 29. 30. 35. 101. 104. 137; II. 36. 39; Ф. 45. 48. 57. 61.- незліченно: Вовч. II. 24; ЛНВ. ХLI. 272.- нечислено: Вовч. II. 178.- незчисленне: ЛНВ. ХLI. 28.- несподівано: Вовч. I. 222. 223; II. 13. 149. 230.- негадано: Вовч. II. 230.- несподівано-негадано: Вовч. II. 192.- нежданно: II. 230; Кв. Мар. 53.- ні думано — ні гадано: Кв. К. в. 13; Мар. 57.- здивовано: Вовч. II. 228.

§ 25. Зпоміж всіх причасників одинокий дієприкметник стану предметного мунувшости наділений в нашій мові всіма прикметами правдивого причасника. Мова послугує ся ним

незвичайно часто тай призначила йому далеко ширші функції як дієприслівникам теперішности і минувшости.

Так стрічаємо його передовсім в ролі придатка прикметникового. Як такий годить ся він з своїм іменником в роді, числі і відмінку. Предметне значінє, яке містить ся в дієприкметнику, можна розвинути в реченє відносне, пр. лице спалене вітром = лице, що його спалив вітер :

Кв. Б. д. 39 : а що красної квітки, приколотої на правім боці очіпка... так-так і хоче, щоб усї бачили. Ibid. 38 : три сьвічки, укупі зліпленії, палали. К. д. 16 : писар підписаний лепорт схопив. Ibid. 32 : понесла вже чотири вязки бубликів, на самій олії печених і густо маком обсипаних. 50 : так мене схопили і звязаного повели у город. 46 : часів через два, везуть раба божого нарізаного так, що ледви тямить себе. С. О. 43 : принялась обома руками у канаві, на рушеній землі, копати ямку. О. т. 29 : у виворочених кожухах рачки лазять. Вовч. І. 110 : Дніпро потрощені човни носить. II. 247 : чи теж мало зїля несїяного, непроханого й некоханого ! ЛНВ. XLIII. 304 : його палила наче полумя чута розмова. II. 97 : і на здив було усякій душі оглядати, як на усю садибу їх... пала пустиня : і на ту хату нову, не білену давно, не прибрану, на той город нескопаний, необсїяний ; на той садок неприкоханий. Ф. 211 : переполошені дївчата убігли у сьвітлицю. 453 : Ти хто ? — Слуга божий, Господом присланий, аби тебе навчити. Стеф. Дор. 36 : в стайні занановував тяжкий відпочинок, що по утомі з'ораних ланів паде на стайню як тяжкий камінь. М. сл. 149 : а спав я... посеред брудних туловищ сплетених розпустою.

Однак через те, що дієприкметник стояв при імені як його близше поясненє, почав він з часом тратити своє властиве значінє дієсловне і став тяготіти до прикметників. В отсих примірах, що зараз подам, декотрі вже лиш з трудом затримують причасникову силу, а декотрі таки зовсім перейшли до прикметників :

Кв. С. п. 13 : за ними підтупцем поспішали з печеним м'ясом, з вареними хляками. К. д. 48 : як краля йде (роз. Ївга) поперед дружечок з розпущеною косою. С. п. 15 : Тут-же біля неї продавала ся терта кабака. О. т.

22: а Масляк-же то наш, так той-то, щоб удружити свому названому батькові, так той то носитця. Мар. 8: не ходіте на теє прокляте зборище. К. р. (P₂) 192: учені люде завжди так роблять. Вовч. I. 14: їдьте з нами, тіточко наша кохана, їдьте! 54: нехай Господь боронить всякого хрещеного чоловіка. II. 202: несподівані радощі усіх обхопили. 183: втікає і битим шляхом і навпростець. ЛНВ. ХLІ. 42: отсе розносивсь з тим півнем, як з писаною торбою. Ф. 18: ся (дівка) мала подерті чоботи. 80: Господи, як уфатить свій келеф позолочуваний. 193: убий мя довбнев, як того пса скаженого. 339: з пещеного сина батькови чорна година. Стеф. М. сл. 122: кропила її (корову) сьвяченою водою. Дор. 73: то не штука зробити з чоловіка нічо тай піти собі на зломану голову.

В отсих разях перейшов дієприкметник з прикметника у іменник:

Кв. Щ. л. 53: Галочка і не глянула на свого суженого. Ф. 364: він гадав, що то єго нарічена. Кв. Мар. 82: нащо мені теє придане її? Щ. л. 44: ваші таки поддані будуть попрікати. Щ. л. 62: якость-то прийшло ся, що новорожденному дали імя Семеном. Пер. 29: заприсягли і поняті. Ф. 254: відречи ся лиш твого Розп'ятого. Кв. Мар. 54: прийняли ся за печене. Ф. 305: Чорт най щезає від нас хрещених. Вовч. I. 92: вольному воля, спасеному рай. Кв. Мар. 53: принесла усе сьвячене. М. в. 6: за битого двох небитих дають. Стеф. Дор. 61: Вітки такого проклятого пхати межі люди?! Ibid. 47: воно (роз. дитя) ніколи добре не знало та краденим хоче натішити си.

§ 26. Дієприкметник стану предметного минувшости виступав в старословянськiм в номінальній формі дуже часто в ролі апозиції. В теперішній мові сей дієприкметник не уживає ся апозитивно; на се вплинула відай та обставина, що він може тепер приймати лишень окінченя деклінації зложеної. На всі твори Квітки, Федьковича, Вовчка і Стефаніка подибуємо лишень три приміри апозитивного ужитя дієприкметника, але і вони не зовсім виразні:

Кв. Б. д. 39: дружко та піддружий, покончивши своє діло і за те перев'язані рушниками, ідуть і весело собі

розмовляють. Ф. 194: шапка, прошита двома кулями, бризла далеко. Стеф. Дор. 43: руками досягали хліб..., але і руки найрадше не рухали би ся, лишень спочивали би, зігнені в кулак на колінах.

§ 27. Сей дієприкметник може також служити до близшого пояснення присудка. Але тому що він в відмінній формі не все може стояти безпосередно коло дієслова як его поясненє, то мова порадила собі тут в такий спосіб, що по більшій часті прилучує дієприкметник до присудка при помочи повірнуучої частиці „як“, „неначе“, „мов“:

Кв. С. О. 39: згубила свою славу, ходи-ж обстрижена. Мар. 65: А Василь? стоїть як укопаний! Щ. л. 55: вона дивуетця, чого се люди позходили ся і поперевязувані ходять? Вовч. І. 59: вози вже стоять запряжені. II. 75: Вона приходить непрошена, моя дитино! 150: дружина сидить у хаті немов із хреста знята. 172: бачить Остап — лежить при дорозі козак убитий: молодий, міцний, у самій силі своїй, лежить згублений на віки. 216: сиділи усі за думані. Ф. 238: діти аж попереполюшують ся, такий прийде замурзаний та замащений та обшарпаний. 269: забрали ся як вибиті. Стеф. М. сл. 25: хліб стояв від десять років немолочений. Ibid. 103: Андрійко виглядав як скупаний. Ibid. 156: мав у поясі хибу, бо все ходив схилений. Дор, 57: вітер вив як гнаний пес. 23: станув як підстрілений. М. сл. 80: хлопці били ся як скажені.

§ 28. Всі доси наведені способи уживаня становлять лишень підрядні функції дієприкметника стану предметного. Головна його задача полягає на тім, що він в злуці з відповідними формами помічного дієслова становить присудок при твореню декотрих форм стану предметного:

а) Дієприкметник стану предметного в злуці з теперішністю помічного дієслова служить до того, щоби виразити властиве *perfectum passivi*. Се таке *perfectum*, що означає чинність, котра в минувшости довершила ся, але в своїм ідеальнім істнованю продовжає ся ще і в теперішність. Помічне дієслово звичайно опускає ся, але его завсїгда можна догадати ся з тексту. Коли реченє ужите безпідметово, то дієприкметник стоїть в середнім роді тай кінчить ся на -но або -то:

Кв. С. п. 19: скиндячки на головах усе по харківськи положені, коси у дрібушки позаплітувані і жовтими гвоздиками та барвінком позаквіччувані; у сорочок і рукава і ляхівки повишивані то повимержувані. К. р. (P₂) 194: За чим прошені, того і позабували. К. в. 27: посеред ставу убито чотири палі товстеньких, а у горі позв'язувано верьовками, та впять, якось то хитро та мудро попереплутувано. Лист. 22: А тут... знято з него свитину... узято і пояс. К. д. 32: у ранці пускали, а тепер не велено! *ibid.* 50: ви є у нас від самого царя постановлені. Вовч. І. 236: Чи у нас з вами поле діточок засіяно? ІІ. 97: з пів сніпка чи збито, чи не збито, а забуто й покинуто. 202: та чого-ж се комір розірваний, чого-ж се волосє покльбчене? 235: З першого погляду на його видно ясно, що сповнена його голова смутних мислоньок, а серденько сповнено туги та ще гіркої притуги. Ф. 162: я єго проведу у пасіку, там уже постелено. 260: кожда днина є вкрадена у Бога, котра без щирої праці змарнована. 307: великий пожиток будете мати, як схочете послухати того, що у них написано є. Стеф. Дор. 14: Ще й тепер дес попід сволоками заткнені „Божі листи.“ М. сл. 38: Ти, Доцько, діда навчи підписати намено, най дід панам горло не напихає, бо воно напхане. *Ibid.* 139: Як рана ноги, бо покалічені, посічені, поорані. *Ibid.* 167: там є вібито і твоє намено.

б) Дієприкметник стану предм. в злуці з часом минувшим помічного дієслова означає *perfectum passivi*, яке Мікльосіч називає *praeteritum perf. pass.* Ріжниця між сею описовою формою а попередною полягає в тім, що *praet. perf. pass.* означає дійство, котре в минувшости і зачало ся і скінчило ся, а в даній хвилі вже більше не існує. Помічного дієслова не можна ніколи опустити, бо в таким разі зворот нічим би не ріжнив ся від зворотів під а). Коли конструкція неособова, тоді і помічне дієслово і дієприкметник стоять в середнім роді:

Кв. Пер. 32: хоч як кінці були заховані, так Бог об'явив. Д. р. 35: далі звелів справникові усе добро Тихоново, що тут було вже привезено і з-під закладу викуплено, віддати Тихонові. К. в.: вози, плуги, борони, рала,

де були з вечера полагоджувані, так собі і стоять. Вовч. I. 7: матусина небога була оддана туди за коваля Ляща. 164: у садочку позрубувані були старі дерева, де які понасаджувані молоденькі; у городі иньші квітки позасіювані були сієї весни. 208: мабуть, вже перечула що таке, або вже то заподіяно було. ЛНВ. ХЛІ. 32: висіло на стрічках багато воскресних яєчок...; приліпляно було свічок воскових і горіла лямпадка. Ф. 55: в шинку було набито людей. 303: а у світлиці було усе так, як першого разу, лиш що було дві помостині виважені і великий гріб укопаний. 376: доки пан у кариту сів, то коні уже були впряжені. Стеф. М. сл. 117: була запряжена як вівця.

в) Дієприкметник стану предметного вкупі із способом можливим¹⁾ дієслова *бути* служить до творення способу можливого в стані предметнім:

Кв. Мар. 35: иньше діло, як-би я посватана була, тогді-б і нічого. М. в. 15: Нечипір добравсь-би до неї (роз. горілки), де-б вона ні була захована! Ibid. 23: а як-би він її (роз. шапку) заніс, як-би церква не відчинена була? Лист. 19: Я-ж кажу, що коли-б вам деяким... сімям приказано було від началства, щоб не розіходилися... то аж побожу ся вам, що через скільки годів усї-б приступили. Ф. 277: кождий фармазон повинен заповіді божі так докладно виповняти, як би се єму вже гріб був укопаний і домовина утесана.

г) Дієприкм. минувш. стану предм. в злуці з часом будучим помічного дієслова служить до творення будучности стану предм.:

Кв. Мар. 63: молебень наньмали, що Маруся обіцяла ся, коли буде посватана за Василя. Б. д. 32: я тобі казав, що ми, Божі діти, не будемо зоставлені. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 9: так якось мені здавало ся, що хоч я не звязаний буду, а вискочити таки не вискочу. Ф. 162: ти ще будеш битий від мене. 287: аби мені ніхто у корчму не повернув, бо буде караний.

д) Дієприкметник стану предм. в злуці з дієменником помічного дієслова творить дієменник стану предметного:

¹⁾ Про спосіб можливий гл. § 31. г.

Кв. Лист. 7: йому (роз. салдатові) не страшно і в битому бути. Ф. 297: годі на світі так прожити, аби не бути ошуканим. Стеф. Дор. 63: гріх, люде, гріх не минає, він має бути відкуплений. 67: такий чоловік аж має бути спасений.

е) Вкінці в двох разях виражає дієприкметник стану предм. минувш. при помочи помічного дієслова спосіб приказовий стану предметного :

Кв. С. О. 37: будь проклят він (роз. чай) від мене !
Вовч. II. 107: нехай він буде в нас скажений — се безпечнійше.

Дієприкметник присудковий минувшости.

§ 29. Про дієприкметник присудковий минувшости треба окремо говорити з тої причини, бо в теперішній мові набрав він в себе так багато предикативности, що вже зовсім затратив свій давний причасниковий характер тай грає в нашій почуттю мовнім ролю правдивого дієслова.

Се той сам причасник, що в старословянській мові творив ся наростоком *-ль, -ла, -ло*. В теперішній мові затримало ся наросткове *-л* у формах на женський і середній рід однини тай на всі три роди в множині: дала, дало, дали. За те в однині на мужеський рід його не бачимо; воно або зовсім шезло, як стояло по шелестозвуках: віз із везль, міг із моглъ, або перейшло в наслідок великої голосистости у голосозвук *у*,¹⁾ коли стояло враз з колишнім глухим голосозвуком *-ъ* на кінці слова по голосозвуках: дав із далъ. Іншими словами кінцеве *-в* у наших формах є явищем того самого типу, що й переміна давної фонеми „пълный“ на повний. Таке поясненє приняте загально в ученім світі. Лишень один Кримський²⁾ гадає, що такі форми як „дав“ зовсім не вийшли фонетичною дорогою із „далъ“, лишень є давними причасниками стану підметного минувшости на *-въ (-ь)*: давъ, давъша; ведъ, ведъша. По його думці Українці вже в XI. в. творили зложену минувшість (т. зв. *praetertitum activi*) в рівній мірі від одного як і другого причасника

¹⁾ Се властиво лишень напів голосозвук, що завсїди враз з попереднім голосозвуком лучить ся в двозвук.

²⁾ Украинская грамматика, том I., вип. 1., Москва 1907, ст. 91. і д.

стану підметного минувшости (на -лъ і на -въ); але з бігом часу форми на -лъ зачали щораз більше виходити з ужитку на користь форм на -въ, а при кінці середних віків майже всі Україні стали уживати вже лишень одної форми на -въ. Але на таке пояснене годї згодити ся, бо в дійсности ми бачимо якраз противний перебіг справи: причасники на -въ вже дуже рано стратили свою дієсловну силу тай з бігом часу якраз чимраз рідше уживали ся в злучі з помічним дієсловом до твореня минувшости. Сей факт ствердив вже Потєбня,¹⁾ який на таку сполуку найшов всего кілька примірів. Тай сам Кримський не наводить на множину ні одного приміру, а ті приміри, що наведені на однину, се власне по нашому не причасники на -въ, лишень на -лъ.

§ 30. Уже в непамятні часи стояв дієприкметник присудковий в номінальній формі на місці присудка і в полученю з ріжними часами дієслова ес- і бы- давав зложені форми минувшости. За те в ролі атрибута та апозиції виступав дієприкметник на -лъ вже в старословянській мові дуже рідко. А в теперішній нашій мові подибуємо заледви невиразні сліди такого уживаня дієприкметника. Кождий причасник, що колись був атрибутом, перевела тепер мова вже цілком в область прикметника; а так як не часто лучали ся в давній мові приміри атрибутивної злуки причасника з своїм іменем, так і не багато маємо тепер прикметників, що вийшли від причасника на -лъ:

(в) мерлий: Вовч. I. 212. 226; II. 88; ЛНВ. ХІ. 52; Ф. 224. 226. 257. 276. 336; Стеф. Дор. 67. — (за-, у-, до-, з-) рослий: Вовч. II. 217. 239. 280; ЛНВ. ХІ. 33; Ф. 227; Стеф. 17. — (за-)млілий: Кв. С. О. 45; Пер. 9; Б. д. 24. 25; Лист. 17; Вовч. I. 248; II. 77. 158. 180; Ф. 12. 194. — (по-, зо-)вялий: Вовч. II. 241. 273; Ф. 121; Стеф. Дор. 54. 55. — небувалий: Вовч. II. 152. 230. — булий: Вовч. ЛНВ. ХІ. 46. — минулий: Стеф. Дор. 33. — здумілий: Ф. 199. — погорілий: Кв. С. О. 7. — (не)умілий: Кв. К. в. 29; Вовч. II. 224. — (за-)мерзлий: Кв. Д. р. 5; Ф. 134. 152; Стеф. М. сл. 166; Дор. 57. — служалий: Ф. 398. 420. — (пона-, о-)пилий: Ф. 160. 287.

¹⁾ Изъ зап... 132, 2.

312. 342. 387. — спілий: Кв. Щ. л. 14. — (про-, при-, під-, в-)палій: Вовч. II. 141. 166. 203; Ф. 287. — (при-, за-)йшлий: Вовч. II. 252; ЛНВ. ХІІ. 5; Ф. 92. — здохлий: Ф. 38. 404. — (при-, в-)тихлий: Вовч. I. 206; ЛНВ. ХІІ. 29. — (над-)гнилий: Вовч. ЛНВ. ХІІ. 23; Ф. 214; Стеф. М. сл. 48. 165. — пригаслий: Вовч. ЛНВ. ХІІ. 43; Стеф. Дор. 54. — стеклий: Стеф. М. сл. 42. 167. — отїлий: Вовч. ЛНВ. ХІІ. 27. — здалий: Стеф. М. сл. 89; Ф. 433. — біглий: Кв. К. д. 58. — похилий: Вовч. I. 18; II. 66. 208; ЛНВ. 9. 11. — запеклий: Кв. С. О. 37. — прилеглий: Вовч. II. 159. — вицьвілий: Вовч. II. 141. — збілілий: Вовч. II. 86. 84. — поблїдлий: Вовч. I. 36. — наболїлий: Вовч. ЛНВ. 311. — подурїлий: Стеф. М. сл. 165. — полинялий: Стеф. Дор. 2. — скостенїлий: Стеф. Дор. 84.

Ще менше примірів, де дієприкметник присудковий виступав би в ролі апозиції. На весь матеріял їх всего три:

Вовч. ЛНВ. ХІІ. 8: Кожному, хто веселив ся, треба колись посмутувати! А тож як! Покоштував солодкого, споживляйсь гірким! I. 12: То дитина плаче, бо нічого не розуміє; а доросла, то повинна собі раду дати. Кв. Щ. л. 6: Там за Лопанню, зараз за річкою, де тепер хороші і великі хороми, там були озера, очеретом поросли.

Можна би сперечати ся, чи справді брати дієприкметники на сих місцях за апозицію головної гадки. Так перший і другий примір міг би хтось пояснити простим пропущенєм злучника, що часто в нашій мові лучає ся,¹⁾ тай читати: коли ти покоштував, як вже доросла, — або бачити тут те саме явище, що в російській мові, де такі дієприкметники не є причасниками на -ль, лишень на -въ, тай читати: покоштувавши, дорісши. В третім примірі ще менше апозитивности: тут дієприкметник можна би розв'язати на реченє відносне: що очеретом поросли. Одним словом: як вже там не будемо накручувати сі приміри, завсіди в них за багато буде дієсловної сили, щоб бути простою апозицією, завсіди будуть дієприкметники дієсловними присудками речень, все одно, чи злучник поставити чи випустити.

¹⁾ Гл. § 31. г.

§ 31. Оттак вже в давних часах обмежилась роля дієприкметника присудкового минувшости до того, що він в злучі з помічним дієсловом творив присудок у формах часу минушого і budouчого:

а) Причасник на -лъ в злучі з часом теперішнім помічного дієслова давав вже в старословянській, а ще частійше в староукраїнській мові форми т. зв. зложеної минувшости стану підметного: даль єсмь. Звичайно називають сю описову форму *praeteritum activi*, а в Мікльосіча¹⁾ носить вона назву: *perfectum activi*. Зразу уживало ся помічне дієслово у всіх особах. Але тому, що імя взагалі, а в части і причасник, є самі по собі третою особою, то найблизше було до того, щоби не класти помічного дієслова в третій особі. Таку частинну затрату помічного дієслова подибуємо вже в супрасльській рукописі. Опісля діє ся воно чимраз частійше. В новгородських грамотах XIII.—XIV. вв. дієслово єсть при причаснику на -лъ опускає ся вже стало. Сей процес переносить ся опісля на першу і другу особу. В теперішній мові помічне дієслово зовсім затратило ся і вся дієсловна сила звороту з'осереджує ся в причаснику, що тим самим і перестає бути причасником, а переміняє ся в правдиве дієслово. Могло се стати ся тому, що причасник на -лъ мав з усіх причасників найбільшу предикативність, то є спосібність бути присудком і в полученю з помічним дієсловом сходити на ступінь дієслів. Ся предикативність була так велика, що ослаблювала помічне дієслово єсмь і переміняла його на чисто формальне. Сим дає ся пояснити затрату помічного дієслова.²⁾

В міру того, як щезало, а з часом і зовсім щезло помічне дієслово єсмь при дієприкметнику присудковім на -лъ, то мова зачала уживати особового заіменника на те, щоби означити особу:

Вовч. II. 235: чого то я не чув, чого то я не бачив?
Кв. Мар. 32: може чи не загубив я чого? Ф. 77: Оттож я забарилась! Стеф. М. сл. 86: Не знати, нашю я квіток тобі на купувала? Кв. Мар. 86: Де ти єго бачив?

¹⁾ Vrgl. Gr., B. III. 127; B. IV. 800.

²⁾ Потебня, Изъ зап., 243 і д.

Вовч. I. 44: А ти чого прийшла? Ф. 161: Ти відколи так умяк? Стеф. М. сл. 79: Та ци ти здуріла? Вовч. I. 225: Де-ж вона пішла? Де вона поділа ся? Вовч. I. 175: Попращались ми і пішли з Катрею до дому. Кв. К. д. 33: А що, секретарю, зачим ми його не допрошували? Стеф. М. сл. 85: Ми, Катрусю, гет зусего чисто вішли. Вовч. I. 243: Хиба ви ще не чули? Кв. Мар. 55: Правду ви казали! Ф. 216: Там они по-по були, попоплакали, поговорили тай розійшлись.

Але особові заіменники не мусять стояти завсіди коло дієприкметника; звичайно їх опускає ся, коли з тексту видко, про котру особу бесіда:

Кв. Мар. 73: Простіть мене, може коли вас не послухала (роз. я). С. О. 15: Чого мати ні спита (роз. дочку): Не знаю. Не бачила (роз. я). Не чула (роз. я). Не доглядалась (роз. я). Мар. 13: Чого так зажурились (роз. ти), Семенович? Вовч. II. 54: Чи добре н а т о м и л а с ь (роз. ти), Усте? I. 39: Маєте од пана листи... що там мій чоловік, Іван?... Чи привик (роз. він), пані милостива, чи здоровий? I. 45: Тільки й чули (роз. ми) — кажуть — що дуже твого Семена катували. II. 4: от захотіли (роз. ви) знати; добре вам, бабуню, було тут жити...; а що я витерпіла! Кв. Пер. 29: Як-же роззули (роз. вони) чоботи і онучі, то і знайшли (роз. вони)... пять золотих.

Оттак в нашій мові затратило ся зовсім помічне дієслово. Лишень денекуди в поодиноких рідких випадках зберегло ся воно в другій особі однини і множини. На всі твори, які я в сій праці використовую, подибують ся лиш отсі приміри:

Кв. К. д. 16: Але, усуд! а те забули єсте, що пан справник повелівав. С. О. 52: Спасибі Господу..., що покинула єси свого урага. П. сн. 9: ти сі гроші, що вивередував єси, проласуй на чім хочеш. Щ. л. 30: Ти вже до старости доходиш, так позабував єси, що то є молод чоловік. Мар. 24: Боже милосерний! Усе... Ти тільки по єдиному милосердію Своему для чоловіка створил¹⁾ єси. Вовч. I. 33: що навпослі буде, не подумав

¹⁾ Шелестозвук -ль втиснув ся у визвук очевидно під впливом церковної мови.

єси тай запропастив дівчину. II. 40: Устино серце! Зв'язала єси мені руки! Ф. 259: За муки, котрі приймив єси, по царски тебе нагороджу. Ibid. 807: Ви не їсте ані ліпшої страви як єсте за панщини їли.

Однак в такім сьвітлі представляєся річ лиш тоді, коли маємо на думці тоту українську мову, що нею говорять в центрі України. В поодиноких говорах нашої мови, а особливо в Гуцульщині і на Підгір'ю помічне дієслово не заtratило ся, але зберегло ся і то в такій формі:

В першій особі однини: -єм, -їм, по голосозвуках звичайно -м; у Гуцулів -сми, (-сме) і -єх. В другій особі однини: -єсь, -єс, -їсь, -ис, по голосозвуках -сь або с. В першій особі множини -сьмо (-сьми), -смо (-сми), по голосозвуках -м; в другій особі множини -сьте, -сте. Отсі неповні закінчення помічного дієслова є енклітичні тай прилучують ся не лиш до дієслова, але і до прикметника, заіменника, прислівника, злучника, котрі стоять перед дієсловом. Ось кілька примірів з творів Стефаника і Федьковича:

Стеф. М. сл. 160: Як-єм видїв, шо однако ні мут отут на старість гризти, як не піду, тай-єм продав усе шо до крішки. Ibid. 116: Вже-м відай спокутувала усі гріхи, шо-м нагрішила. Ibid. 50: Вернула-м си до хати. Ibid. 158: Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десять рік у воську. Ibid. 50: Молитви старецкі говорила сми у твої хаті. Ф. 166: таже кажи бо Маріє, так як-єсь мені казала. Стеф. М. сл. 9: Мой, грунт прісцев-єс! Ibid. 162: Була-с порьидна газдиня, тьижко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібрала-с си? Ibid. 109: Був-ис плохий. Ibid. 74: Тото-м діждала си! Ibid. 110: А то запобігали-м обоє, яєчка жьилували на яєшницу. Ibid. 162: Слюб-сми перед людьми брали! Ibid. 164: Були-сте порьидний чоловік, не лїзли-сте натарапом на нікого. Ф. 362: Коли-сте згоріли води пити, то зачерніт собі сами. Стеф. Дор. 63: Пироги викинув псам, шо-сьте не хотіли з ним пити.

От до якого вигляду звела тепер мова давну сполуку причасника на -ль з теперішністю помічного дієслова. Шо се описова форма, сего звичайний читач тепер вже не знає тай не відчуває, бо в його сьвідомости наділені такі форми

повною дієсловною силою тай не потребують ніякого скріплення. Через те теперішній дієприкметник присудковий став одною з найголовніших і найзвичайніших форм дієслового висказу, бо скрізь там, де переносимо чинність стану підметного у звичайну минувшість, можемо її віддати лишень одинокою сею формою. Давнійше мала мова в таких випадках до розпорядимости ще *imperfectum* тай аорист, але відколи сі форми вигибли, сплинули їх функції на теперішній дієприкметник присудковий тай поширили в двоє або й в троє рамці, серед яких він первісно уживав ся. Оттим то в моім матеріалі тай взагалі в теперішній мові так багато примірів на сей дієприкметник, що мені не можна тай зрештою таки й не потрібно їх наводити. В наслідок того виберу тай обговорю лишень такі явища, що відступають від звичайного способу уживання тай вносять в працю щось нового.

Оттак в деяких разях уживають Квітка тай Вовчок сего дієприкметника в доконаній формі до означеня такої будучої чинности, що не привязана до одного конкретного випадку, але любить часто і то серед даних обставин звичайно повторювати ся. Се явище стрічаємо завсїгди на таких місцях, де бачимо цілий ряд подій, що виражені самими будучими, далеко рідше теперішними часами, так що дієприкметник минувшости вступає на місце будучности що найменше аж на другім місці. Такі приміри на перший погляд можуть видавати ся дивними; тимчасом в дійсности тота будуча чинність, що виражена дієприкметником, є лишень для того, що стоїть з боку (читача), будучою, за те тому, що говорить, представляє ся вона в сам момент оповіданя уже минушою. Причина лежить в тім, що на даній чинности скуплює ся більше уваги, як на всіх иньших, що стоять поруч з нею; через те проста будучність і ще в додатку розкавалкована на кілька звичайних випадків, виходить за слаба тай за бліда для того, що оповідає; тоді він в своїй уяві мов би вибирає тай окружає сильнійшою увагою один зпоміж тих всіх звичайних в будучности випадків, що складають ся на зміст одної форми тай таким чином змушений класти його в минувшість так само як кождий одиничний факт в оповіданю. Найліпше говорити муть за себе самі приміри :

Мар. 6: Наум перехреститця, прочита Отче-наш, то йому і стане веселіш і пішов за своїм ділом, чи в поле, чи на тік. *ibid.* 8: Вона й не лаяти-метця і ні слова й не скаже, а тільки подивитця на нього так пильно та буцім і жалібно і сердитенько, та хоч-би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько і ні пари з уст не мовить і відійде дальш. С. О. 6: Нехай-же мати хоч трохи зморщитця, що або недужа чим або що таке; вже Оксани з хати і не виженеш, вже усе забула і вже хоч у дружки сама перша приятелька кликати-ме, не піде ні-за-що. *ibid.* 11: Хиба-ж усі хороші ідуть за паничів або купців? Потурай, буде хороша як тая квітка, а таки йде за хлібороба: і у полі з ним робить і дома пораетця, і краса її не пропала; вона породила діточок і дякує Богу. *ibid.* 14: Мати стане на неї гримати, а вона жартує, регочетця... тай розвадить матір. Се-ж така була сьогодні. Завтра-ж то як увійшла у хату, так неначе і не вона: смутна, невесела, очі понурить, сидить — ні з місця, і мовчить як стіна. Б. д. 3: Воно (роз. дитятко) дивитця на тебе приятненько, любязно, всміхаєтця; хоч ти його і зобидиш, пхнеш, поскубеш, — воно заплакало, відійшло, побачило кошеня-точко..., вже воно і там, вже возитця коло нього, вже до тебе лізе. Ш. л. 14: (Галочка на забаві) тільки добіга (= було) до такого (роз. парня), що вже зна (роз. вона), що хоч словом її зачепить, як раз тут і відвернула ся чого-небудь подругу зпитати буцім-то. *ibid.* 14: Зачепи-ж її хто словом, зпитай об чім-небудь; зараз зирк! з під своїх війок, вже й догадала ся, з якою думкою питають її, вже такий і одвіт дасть. *ibid.* 14: вона гляне на нього, мов та королівна, та не кажучи нічого... ніби усміхнетця; то той, що питав, і остав ся як опечений, почервоніє... і стане ховати ся за людей. *ibid.* 8: тільки що не так думаєш з нею (роз. дівчиною) обіходитця, зараз відвернула ся, не дивитця. К. д. 4 Там така була (роз. Ївга) розумна, бойка, моторна: ще ти її тільки стань надогад закидати, а вона вже й розкомпонувала, що куди іде і до чого. Ш. л. 30: Семен Іванович вдарить себе рукою, затулить очі, припаде на стіл, довго так полежить...¹⁾ підняв ся...¹⁾

¹⁾ Точки з тексту.

видно було, що сльозинка-друга в очах його блищить... обітер ся, у став, походить по хаті і впять сяде. Пер. 17: Зараз куплю шкапу, справлю віз, і пійшов луччий заробіток, чим від пішого! Жінці накуплю льону... Лист. 22: Ну, нехай по тверезу і очуствується і жалкує і плаче; вже відцурав ся, не хоче пити, вже буде робить: достав позавтрішню сокиру, зкинув її на плече, пішов з двора. Вовч. ЛНВ. ХЛІ. 10: Лукаш було приступить до брата, приступить до матери, постоїть, кашляне — тай одійшов: стоїть оддалеки.

В дечім схожі функції виконує в грецькій мові гномічний аорист, а в латинській гномічне perfectum.

На закінчене сего розділу треба зазначити, що спосіб прямий дієприкметника присудкового може сам собою без частинці „би“ бути виразом бажання, що висказане в теперішности, а має сповнитися в будучности. Сюди причисляю такі приміри;

Вовч. II. 241: Се ти? Здоров був! Здоров був! I. 172: Здоровенька була, Марусенько! ЛНВ. ХЛІ. 43: Здорові були, дядьку! II. 11: І така і онака і геть пріч пішла¹⁾ і знов сюди постунай; і пхати мене і наскакувати на мене — аж я злякалась.

Але через таку функцію затерло ся в дієприкметнику значіне минувшости, так що ми в наведених примірах про неї зовсім не думаємо. Таким способом „здоров був“ значить тільки, що „здоров будь“ тепер і взагалі, а не: (щоб) ти був вже в сю хвилю здоров. Перехід до таких форм становлять приміри, де дієприкметник стоїть по прислівнику „бодай“ (= Бог дай):

Вовч. I. 39: Бодай ти добра не дождала! II. 16: Бодай ви виказились! ЛНВ. ХЛІ. 307: Бодай його з корнем вигладило! Стеф. М. сл. 31: А я до того паршивого Срулика, бодай його шлях трафив!

Тут також виражене бажанє, лиш з тою ріжницею, що в дієприкметнику ще відчуває ся закраску минувшости; „бодай ти добра не діждала“ значить: (щоб) ти в сю хвилю

¹⁾ Геть пішов! геть пішла! — се загально утерті звороти у нашій мові, але в використанім матеріалі найшов ся випадково лишень отсей один тай то не прямий примір.

вже добра не діждала. Що тут так само як в попередній групі не опущена частиця „би“, се доказують тоті приміри, де „би“ при дієприкметнику стоїть, але через те вносить ся вже в реченє иньший відтінок думки: Вовч. I. 131: Б о д а й б и я не діждала твого слова почути!¹⁾

б) Дієприкметник присудковий у злуці з часом минувшим помічного дієслова виражає час давноминувший, *plusquamperfectum activi*, пр. далъ былъ есмь. Помічне дієслово -ес у звороті былъ есмь або затрачує ся, а дотичні особи означає ся заіменником особовим, або виступає в скорочених формах, так як се вже сказано під а). В деяких разях, особливо у Квітки, замість відмінної форми (був, була, було, були) подибуємо невідмінну в середнім роді для всіх осіб і чисел: було. Давноминувшого часу уживає мова звичайно тоді, коли лучить реченя, що собі змістом є противні; в наслідок того ми набираємо вражіня, що чинність не доходить до свого кінця тай не потягає за собою тих наслідків, які повинна мати. Найліпше показують се самі приміри:

Кв. Щ. л. 58: І хотів було бігти за Галочкою, так Олексій зопинив його. Ibid. 59: Семен Іванович кинув ся було як стріла до неї, як зирк... його Галочка вже молодлицею. Ibid. (Р₂) 504: Олексій хотів було казати, так Галочка зопинила його. Мар. 52: так одже за титулу було зачепив ся, тай розібрав по-троху. К. д. 23: старий Макуха добрав ся й до настоянної на калган, що Ївга була придбала для проїзжающих полупанків. Ibid. 51: Тимоха вже протверезив ся, хотів був повернути у Брехунівку, так увізвали Ївгу, так та йому зараз баки й забила. Вовч. I. 9: дознав ся був владика, що сліпий старець чинить одправу, і заборонив. II. 210: Навіть старший брат був спершу повразивсь. 215: А Ласун був і погодивсь і зоставсь у їх, та коли зараз напала його туга. ЛНВ. ХLI. 36: побачила мене, схопила ся була, крикнула, та разом змовкла. Ibid. 41: Правда, посварив ся був з Іваном Лемішкою, та сварка та не зашкодила. Стеф. М. сл. 77: А шкода, шо-с був уріс як дуб. Ф. 152: я сів собі був на заулку припочати. 290: двом чи тром з тяжкою бідною пропекло ся, котрих закортіло було, громаду против

¹⁾ Пор. Потебня: Изъ зап. 275.

нової установи бунтувати. 357: Я хотів було в миску обмочити, та не влізла. Стеф. М. сл. 149: Я занімів був з болю.

в) Дієприкметник присудковий від дієслова *бути* в середнім роді (*було, бувало*) можна без огляду на рід, особу і число додавати так як прислівник до головного висказу тай таким способом переставляти чинности з одного часу у другий, а з одного виду у другий. Коли присудкове дієслово стоїть у теперішности, то через доданє такого дієприкметника переміщує ся висказ у минувшість, а дієслово доконане стає наворотовим; коли-ж присудкове дієслово стоїть у минувшости, тоді така сполука набирає значіння або звичайної давноминувшости (як під б) або означає нераз чинність, що в минувшині повторювала ся:

Кв. С. п. 7: А ще було як намалює що небудь та підпише... що се не кавун, а слива: так таки точнісінько слива. Б. д. 17: усе було без сорома розказує. С. О. 4: Сама-ж було не ходить до волости і ніколи не розпитує. Вовч. II. 8: Було і к весілю зовсім приберуть ся і будинки поставляють камяні і коний вороних позапрягають, — аж лихо! Ibid. 70: Бувало, чого вже вона не почує, чого він не скаже, як не зневажить, а вона: — „голубе мій! серце моє!“ ЛНВ. ХІ. 4: Було усе коло чиїхсь воріт із люлькою сидить та говорить розказує. Ф. 48: Кілько, бувало, увійде у кліть, та гляне на Штефанові убори, тільки, бувало, й заголосить, припаде, обцілує кожду штучку, зросить кривавими слізоньками. 94: Було капраль мині ні покаже, а я вже і вдав. Стеф. М. сл. 94: А мама, бувало, припадають коло мене та приповідають. Ibid. 111: Бувало біжу з міста на-голову. Ibid. 16: Дес давно то, бувало, ксьондзи гійкали на нарід. Ibid. 17: То, бувало, так бігли як коні. Кв. Пер. 31: Як обіськували, та він було де сам ворівські вєщі знаходив.

Нераз приставляє ся такі дієприкметники присудкові також до дієіменників; тоді цілий зворот має характер чогось посередного поміж приказом а радою, що їх визказує ся вже *post festum*, як не зроблено чогось такого, що по думці того, що говорить, належало було зробити. На примірах легко завважити, що та чинність, яку в минувшости треба

було виконати, є прямо протилежна до тої, яку в дійсности виконано :

Кв. Щ. л. 55: І жупан було одягти. К. д. 23: Ну й дарма! піймали на злодійстві, так було дома й дати прочуханку. Вовч. II. 7: Було... віддати до міста. Ф. 345: Було тобі не брати пусті та зачаровані якісь кошелі, але було тобі таки муки правити. Ibid. 311: Та щож, хлопче — каже опир, було тобі у неділю не йти стрільчити. Стеф. Дор. 73: Доїдай, було не зачинати. Ibid. М. сл. 63: То було ні не брати, як мала-м дитину. Ibid. 110: Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати та попивати, та жити по панцки.

г) Дієприкметник присудковий минувшости лучить ся в теперішній мові із закріпленою, невідмінною формою помічного дієслова *бу* тай переносить в той спосіб присудкову чинність з обсягу дійсности у межі можливости або цілковитої недійсности. Такі сполуки заступають в українській мові усі форми способу можливого тай сповняють подібні функції, як в иньших мовах *coniunctivus* тай *optativus*. В церковнословянській тай староукраїнській мові подибуємо на місці теперішнього невідмінного *бу* ще повні форми аориста *быхъ*, що правильно відмінюють ся до кінця XIV. в. у всіх особах і числах,¹⁾ пр. Сл. о полку Іг.: Игорьь... сойма шоломъ, погна опять къ полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возвратили ся быша. Але з бігом часу зачинають чимраз більше втискати ся до мови закріплені форми з другої і третої особи однини (*бу*), що вже не годять ся з своїм причасником тай підметом, лишень сходять до ролі простих злучників. Через те затратила ся в них предикативна, дієсловна сила, а мова мусіла від тепер додавати до причасника теперішні форми помічного дієслова: *єсмь*, *єси*, *єсть* і т. д., пр. Іп. 135: не могу поѣхати одинъ, а полкъ мой пѣшь; вы бы есте мнѣ повѣдалъ дома, же дотолѣйти. Таким чином перейшла мова від фонем *„далъ быхъ“* до фонем: *„далъ бы єсмь“* для можливости в теперішности, а *„далъ бы былъ єсмь“* для можливости в минувшости. Опісля стало помічне дієслово *єсмь*, *єси*, *єсть* і т. д. або зовсім затрачувати ся або затримало ся в скорочених формах, як

¹⁾ Vondrak: Vgl. Gr. II. 181; Потебня: Изъ зап... 278 і д.

се сказано в розділі *а*), а ціла сила дієсповна з'осередила ся на дієприкметнику, так що з давньої повної будови лишив ся сам дієприкметник з куцою частицею *би*.

Оттаку дорогу перейшли форми можливости в історії мови. Тепер вже лиш в однім-одніськім випадку заховав ся давний аорист *быхъ* з повною дієсловною силою, а то в формі способу можливого на першу особу однини, якої уживають часто в карпацьких тай підгірських околицях: Стеф. М. сл. 43: *Иду до другого, бо бих умер*; Ф. 207: *А яж би тут стояла...*, як бих тебе не любила. Впрочім частиця *би* вже мертва; вона причіпляє ся звичайно до всіляких злучників і творить нераз з ними одно слово: *аби*, *щоби*, *щоб*, *коби*, як *би*, *нехай би*, *коли би*, *если би*, *наче би*, *мов би*, *будьто би* і т. д.

Можливий спосіб подибуємо в українській мові у таких випадках:

а) В реченнях умовних недійсних, коли умову, від якої залежить чинність, означаємо як несповнену. Умовний період складає ся завсїди з двох частин, що тісно з собою звязані; в першій части стоїть та чинність, яка щось робить умовним або умова в тіснійшій змислі (передник), а в другій зависима чинність, яка є вислідом умовности (слідник). В обох частях стоїть спосіб можливий теперішности, як умова відносить ся до теперішности, або спосіб можливий минувшости, як умова відносить ся до минувшости. Передник зачинає ся злучниками: *як би*, *коби*, *щоби*, *аби*, *нехай би*, *если би*, *коли би* тай лучить ся часом з слідником злучниками *то*, *тай*, *так*. Невідмінну форму *би* можна в одній і тій самій половині умовного речення класти два або й три рази, коли лишень дасть ся вона зручно причіпити до відповідних слів в реченю:

Кв. С. О. 17: *Оксано! Оксано! Як-би ти більше панів знала, ти-б сього ніколи не сказала; ти-б з першого слова відбігла-б від нього, як від лихої години. Мар. 22: Коли-б було знала, не ходила-б на те весілля! Вовч. II. 38: Коли-б тепер ти вдруге мене любила, то-б і лапки полизала єси. 173: Я знаю, що як-би з нас, з вас та з мене, почали люди так чи так кепкувати, то-б ми засоромились — страх почервонїли, усе покинули, втікли й сховали ся; я знаю, ді-*

тоньки, що як-би ми, ви та я, кого такеньки засмутили, або перелякали, то-б ми хутесенько й заспокоїли ся — та Остап, бачте, не такий був. Ф. 422: Були би собі файний гріш склали, як би не були були такі ледаці. 321: єсли би Бог був не посолив (роз. моря), то би ніхто не міг жити на сьвітї. 27: Хіба мене рука забула-б, щоби я вас забув. Стеф. Дор. 16: Аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти викинув, то може би ще прожив трохи. Ibid. 75: Цес (роз. злодій) якби лучив на слабого, та й взяв би жите коло власної хати.

Умовне реченє може бути нераз дуже довге через те, що або в слїднику вичисляє ся подрїбно усї можливі наслїдки умови, або в переднику розбиває ся саму умову на єї складові части, щоб тим яркїйше вийшла на верх чинність в слїднику. Часом знов один і той сам слїдник належить рївночасно до двох передників перед і за собою; тоді нам здає ся, що умовний період складає ся з трох частий:

Кв. О. т. 21: Нехай-би де у дистанції так розташувались, дали-б їм зараз перцю, хоч-би і перчорт був: зараз-би потаскали у полицю та затасували-б у яму та к допросу... пляшки-б і усяка посудина порозпропадала-б і вже й не шукай, а сам, хоч-би самий старшенний чорт, сидїв-би поти у ямі, аж поки не знїс-би грошей за усяку пляшку. Стеф. Дор. 36: Як-би хто з села повибирав що найгірші хатки, а до них загнав що найобдертїйших мужиків... і додав ще голої дробини-дїтей і все те поставив близько себе на купу, то мав-би правдивий образ тих хаток. Ibid. М. сл. 49: Як-би не він (роз. був), та й-би ні аж на весні найшли, як-би сопуха з печи аж на дорогу вдарила.

Нераз стоїть в умовнім реченю лиш самий передник без слїдника або самий слїдник без передника; тоді треба собі самому доповнити після тексту ту частину, котрої бракує:

Кв. С. О. 43: О-о-о! Як-би менї попалась каменя! (роз. — то вдарив-би нею). Щ. л. 11: Частїсїнько дякував собі, що не оженив ся у друге: „не було-б такого порядку у господарствї, а може-б мачуха... загризла-б бїдну Галочку (роз. — як-би я оженивсь був у друге.)

Вовч. І. 29: Щоб то для жінок раду скликати! Вже-б то й громада була, як синиця, без глузду! (роз. як-би жінок на раду скликала!). Стеф. Дор. 36: Старе вогниво, тай вікинули, бо ланцюх серед дороги урвав-би си (роз. як-би вогниво не вікинули). Ibid. 45: Най їх (роз. жінку і діти) і зараз віфатає тай мене з ними! Ова, ото-бисми втратили рай на землі і маєтки лишили (роз. як-би ми повмирали).

В деяких разях бачимо в переднику замість чинности подуманої протилежну до неї чинність в способі прямім, котру виконує присудок тоді, як зняти з него умовність. Се можливе лиш тоді, як в умовнім реченю слідник стоїть перед передником:

Кв. Мар. 84: Василь би-то може-б і не зійшов-би з місця, бо в нього і памяти не було, так його вели два старости (ми очікуємо: якби його не вели два старости). К. д. 7: (люди) покинули-б їх були й зовсім, так Горпина схаменулась. С. О. 31: Я давно узяв-би тебе, та бумага... не прийшла. Ibid. 24: Ми-б тебе, Уласівно Векло, і не зачіпляли, так-бо сьогодні приходив сам копитан. Б. д. 4: Навідались-би сусіди, так і в них лихо.

Як ліпше в такі приміри вдумати ся, то зараз стане ясно, що в них властиво збиті до купи частини двох повних гадок, з яких одна кладе перед очи чинність в подуманім виді, а друга показує то саме дійство в протилежнім осьвітленю, так як воно в дійсности в данім випадку відбуває ся або відбуло ся:

1. Ми-б тебе... і не зачіпляли, як-би не приходив сьогодні сам копитан;

Але в дійсности:

2. Прийшов сьогодні сам копитан і ми тебе зачіпили.

Однак такий повний хід думок стоїть у того, що говорить, десь аж на заднім пляні свідомости; в дійсности висказує ся словами лиш слідник з першої гадки (подуманої) тай передник з другої (дійсної), а решту зовсім промовчує ся. Щоби обі частини краще з собою вязали ся, злучує ся їх злучником *так, та*, які маркантнійше підносять дійсний ви-

падок тай надають висказови закраску оправданя, причини, чому инакше робить ся, як се зазначено в попередній умовній частині.

Противно знов стоїть на кількох місцях у слїднику способ прямиий, хоч в обох частинах умовного реченя маємо рішучо до діла з самими чинностями подуманими, недійсними. На перший погляд здає ся, що в таких примірах лишень через помилку опущена невідмінна форма *би*; однак в дійсности такі конструкції уложені з розмислом тай мають в мові своє окреме значіне. Вони стоять завсіди в таких випадках, як той, що говорить, підносить з особливим натиском чинність слїдника тай хоче якимсь способом зазначити, що дані наслідки наступлять напевно, так як два а два є чотири, коли лиш сповнить ся вперед дійство, висказане в переднику. Серед тої певности забуває, що чинність, о яку розходить ся, лиш подумана і залежна від умови тай бачить її в своїй уяві вже сповненою, дійсною: звідси в слїднику замість способу можливого способ прямиий:

Ф. 56: Ледве неледве ми парубка уборонили, а з його так тирба і точитця! Як би були не ми, то парубка убили. 130: „А що“, кажу, „сестрички: ви, бачу, вашу неню гарно дозираєте, ні що казати! — як би не я був нагодив ся, то зо студени гибли, і сами і дитина. Кв. Щ. л. 57: (Галочка) вже і не змогла сама по собі іти, а шепнула старшій дружечці: „Веди мене... бо впаду...“ І справді: як би не дружечка, та ще один з дядків повели її, то тут і впала. Вовч. ЛНВ. XLII. 95: Приятелів так зненавидів, що приміг би — з сьвіта згладив. II. 47: Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг-би — крізь землю пішов¹⁾.

Зовсім так само кладуть і иньші мови у слїднику способ прямиий замість можливого, пр. німецька: *Mit diesem zweiten Pfeil durchschoss ich Euch, wenn ich mein liebes*

¹⁾ В послїдних двох примірах не бачимо злучника, яким звичайно зачинає ся передник умовних речень. Се явище доволі пізного походження, бо в старословянській і староукраїнській мові не міг ніколи передник в умовних реченях обійти ся без злучника (пор. Потебня: *Изъ зап...* 270). Хоч таких примірів в теперішній мові багато, то в моїм матеріялі найшло ся їх припадково всего на всего лишень три, всі в Вовчка. Два вже наведено; третий такий: Вовч. II. 257: Не пив би горівки, не проворонив би коней!

Kind getroffen hätte (Schiller, „Wilhelm Tell“), або латинська: Vincerebat auxilio loci paucitas (scil. Fabiorum ad Cremeram), nisi Veientes in verticem collis evasissent. (Livius II. 50). В грецькій мові стоїть в таких разях сам *indicativus* без частинці *αυ*: ἡ τ' ἄλλοι νόμῳ μὲντοι, εἰ ὅπως πολέμιον γε ὄντος ἐξήπατα τ' ἰθ' ἔχου.

β) Ще частійше як в умовних реченнях уживаємо можливого способу в гадках бажання. З формального боку можна висказувати якесь бажанє або самим дієприкметником з частицею *би* або при помочи всіляких злучників, як *коби*, *щоби*, *аби*, *колиби*, *нехайби* і т. д., котрі складаються з частинці *би* і всіляких заіменникових пнів. Висказані бажання можуть мати всілякі можливі відтінки, відповідно до того, з яким чутєм ставить себе підмет до предмету бажання. Так можна собі лиш байдужно бажати, аби щось стало ся або не стало ся, але можна також класти на бажаню такий притиск, що воно наближить ся до приказу або закаузу. Бажанє може сьвідчити о великім забуреню душевним тай називати ся проклоном, коли в злости бажаємо другому чогось такого, що небезпечне для його житя або здоровля. Вкінці можна також самому заклинати ся, коли, хочачи переконати другого, бажаємо самі собі чогось злого на випадок, як не додержимо обіцянки або не говоримо правди. У всіх випадках мають бажання той самий характер і то саме значіне так в реченнях залежних як і в незалежних :

Стеф. М. сл. 43: Коби ти, брате Василю і ви, мамо, аби сте за мої діти дбали... Аби вони чорні не ходили, аби їх нендза не їла. А найдуше, аби ви, мамо, на найменьшу Марійку позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки та аби воно не плакало. Ibid. 41: Мой, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві. Ibid. 164: Просю я вас за це дуже грешно, аби-сте мині мого хреста ніколи не минали. Кв. Мар. 8: Пішла-б, донцю, на вулицю... Пограла-б з подруженьками у хрещика, пісеньок би посьпівала! К. в. 66: Та будь я шельмовська, анахтемська дочка! щоб мені очи повилазили, щоб мені руки і ноги покорчило, щоб на моїй тварі сіло сімсот пістрячок та болячок... коли не зроблю так, що ти з Оленою завтра обвінчаєш ся. Пер. 10: Зпитай ся,

синку, його, нехай-би нараяв, куди тобі пійти. К. д. 54: Дай Боже, щоб ні вам, ні діточкам вашим не лучилось такої напасти терпіти і щоб з роду не знали судящих! Пер. 12: Хазяїн... сказав, щоб ішли собі гуляти...а над вечір щоб приходили на хватирю. Вовч. II. 254: Я, щоб ви знали, провідав того світа! Ibid. 249: О Боже, Боже! Коли-б же Михайло спав, не прокинувсь, коли-б же! Ф. 21: „От і не говорив би таке“ — каже брат. 97: що-ж би то заячика печеного попоїла! 33: А неволя-ж би вас утяла та укрила, солоната тяжка!

Сюди належать також такі приміри, де спосіб можливий залежить від дієслів боязни і остороги, бо ми тоді бажаємо, щоби чинність побічного речення не наступила:

Кв. С. О. 3: Вже і боїтця (роз. мати), щоб ще дужче не занедужало (роз. дитя), або... щоб ще і не вмерло! Щ. л. 42: Глядіт, щоб опісля на себе не жалкували! Вовч. I. 15: Мабуть побоялася, щоб брат не сварився. Ibid. 19: Гляди, щоб з тебе добрі люди не сьміялись! Ф. 294: Стережіть ся єго, аби вас знов не підюдив, аби ви вашу присягу не зломили, а відтак ще глубше у пекло не попали! Стеф. М. сл. 118: Боялися, аби тато не бив.

γ) Не так часто стоїть спосіб можливий в реченнях замірових, бо тут він ділиться своїми функціями пів на пів з дієменником. Повести докладні границі, коли має стояти дієменник, а коли спосіб можливий, не можна ніяким способом, бо нераз стоїть дієменник там, де ми сподіваємося способу можливого, або спосіб можливий там, де скорше випадало би покласти дієменник. Лишень як підмети головного і побічного речення однакові, тоді можемо з гори сказати, що в реченю заміровім мусить стояти спосіб можливий; але з сего нема ніякої користі, бо в таких разях без можливого способу не годен ніяким чином виразити тої гадки, о котру розходить ся, навіть як би хотів.

Способом можливим зазначаємо в заміровім реченю ту чинність, яку що йно забирає ся викликати підмет головного реченя через те, що сам виконує або не виконує рівночасно якусь иньшу чинність. Таким способом становить побічна гадка в момент акції головного підмету ще лиш предмет

бажання тай через те означена способом можливим. Коли хочемо сказати, що замір не може сповнитися, тоді звичайно заперечуємо або обмежуємо головне речення:

Ф. 45: А отце я тобі мою донечку на того дала, що би ти так з нею обходився? 193: ідїт з ним манівцями, щоб вас ніхто не видїв. 335: Жовнірів післав у темницю, що би там копіями Димитрія на смерть закололи. 237: Василь сокотив себе, а би де не повалятися або не обідрався. 291: Жид... не дасть їм навіть приступити до своєї хати, а би зморожені ручки заґріти. Вовч. II. 263: Забратъ би вас на роботу, щоб ви попоорали і поборонили, а до того попобідкувалися, що нічим засїяти, та пішли, горюючи, до дому. I. 18: треба жити, то треба й робити, щоб не було від Бога гріха. Кв. Б. д. 20: (дївка) грибішок свій у косї підтопирює, щоб ще вище стояв; та ніженьками переступа, щоб побачив, що вона у червоних черевичках. П. єн. 10: Зібралась молодиця і покрилась дальше, щоб купець не роздумав та не прикинув би їй товару. Пер. 27: Голова самих надежних людей послав, щоб біля того зарізаного калавурили і щоб ні сами до нього не підходили і нікого не допускали. К. д. 52: вони на те судящі, щоб підписувати, а на те секретарі, щоб писати. Стеф. М. сл. 76: В головах поклав сьвічку, а би горїла за страчену душу. Ibid. 151: Сто раз розпускаю сили своєї душі, аби далекими сьвітами відшукали менї щастє моє.

δ) В припустових реченнях кладемо можливий спосіб тоді, коли хочемо зазначити, що чинність головного речення, відбудеся (або відбула би ся) на всякий випадок, навіть тоді, як уявимо собі найбільш непригідні для неї обставини, а не відбудеся, як видумаємо хочби самі найліпші причини. Побічні речення зачинають ся злучниками: хоч би, хоть би, як би ні (= хоч би як), який (а, е) би ні (= хоч би який, а, е), що би хто (= хоть би хто), а би:

Кв. Щ. л. 40: Опісля, хоч би що з ним ні зробилося, хоч би він і постраждав що через мене, хоч би і покинув мене, а я собі байдуже! К. д. 43: Хоть би у рідного батька брав, та без спросу, та одбивши сундук, так усе вор. Лист. 16: Нїяк не треба відділювати ся від сімі, хоч би в тебе десятеро дітей

було. Щ. л. 9: Я ка-б вона (роз. друга жінка) добра ні була, а усе буде не рідна мати. Пер. 18: Трохим... вже при томив ся, і як-би ні поспішав, Денис його нажене. Мар. 30: Хоч би йому тут з пушок палили, хоч би хто його ні кликав, нічим-би не вважив, тільки що розгляда свою Марусеньку. Щ. л. 29: Олексій не дуже в його очі заглядав; він би і не розібрав нічого, хоч би і подивив ся в них. Ф. 334: Щоби хто бувало з ним до боротьби став, то він його перемиг. 373: А хоть би і кинули, де-ж такого воза дібрати, аби під ним на шкамут не розсипавсь. Стеф. М. сл. 47: А хоть би-м продав си, то топлива... не дістану, а хоть би-м украв, тай імут. Дор. 22: Я аби хотів що попови дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти.

є) Також в питайних гадках подибуємо від часу до часу можливий спосіб, але лиш в таких випадках, як ми не питаємо ся за тим, що діє ся в дійсности, лиш за тим, що могло би діяти ся серед зазначених в реченю обставин:

Вовч. II. 264: Скажіть, будь ласка, як би ви мойому лиху запобігли? I. 176: Щоб я не вийшла? До його щоб я не вийшла? II. 4: Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили. Кв. Д. р. 32: Щоб тепер робили? і як би підняли ся впять з біди? М. в. 17: Розкажи мойй Прісції, чи не схаменулась-би вона хоч трохи, та чи не перестала-б вона мною орудувати. Ф. 404: Котру страву ніхто би з вас не їв? Стеф. М. сл. 5: Ба, хто би мені сказав, ци я ще з бабов дочикаю, аби їх (бузьків) назад видіти?

є) Дуже часто послугуємо ся можливим способом на те, щоби порівнати стан, в яким хтось находить ся в наслідок тої чинности, котру дійсно виконує, із тим станом, в яким находила би ся та сама особа тоді, як би її дотикала якась иньша, далеко нагляднійша чинність. Се діє ся в реченях порівнюючих, що тоді зачинають ся злучниками: як би, наче би, неначе би, мов би, гей би, як коли би, хоч би:

Стеф. М. сл. 128: Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Ibid. 164: Як

коли би хотів рядном простелити ся, як коли би добрими, сивими очима хотів на віки закопати в серцях гостей свою просьбу (з тексту догадати ся головної гадки: так просив). Ibid. 10: так реву, як би з ні хто паси дер. Ф. 318: Пяниці замовкли всі нараз, гей би се хто косов підтяв. 221: Аж підскочив з серця, не наче-б его люта гадюка вкусила. Вовч. II. 145: Мина село Лани вже так потихеньку, наче-б недужого віз. 75: Він... по дворі ходити став, думаючи, сумуючи, озираючись, наче-б то якусь собі здобичу стеріг. Кв. Щ. л. 56: Се усе рівно, як би вона вибрала ніж і просила-б, щоб її... зарізали.

Нераз замість порівнюючих злучників з присудком в спосіб можливим кладе ся по головнім реченю спосіб можливий від дієслів казати, гадати, а відтак речене висказове або головне в способі прямім. Такої конструкції уживають письменники тоді, коли хочуть нагляднійше поставити читачеві перед очи цілу ситуацію:

Ф. 44: Ще голосочок прекрасної співанки відбивав ся гаєм, ти казав би, кожде дерево співало з безталанною молодичкою. 14: Нічого не говорив цілий вечер, ти-б казав, що хтось его замовив. 42: Путилівка річка бренть по білому камінню, ти-б гадав, що срібло розсипалось та задзвеніло. Вовч. I. 217: став піклуватий такий, казав би ніжний. ЛНВ. ХLI. 469: А ласкаві, сказав би — тітки рідні.

Властиво маємо тут до діла з умовним реченем, з котрого зазначений лиш слідник, а передника треба догадати ся: ти би казав, ти би гадав, як би ти то бачив, як би ти то чув.

γ) У висказових тай відносних реченях може стояти можливий спосіб лиш тоді, як зміст головної гадки або зовсім заперечений або лиш до певного степеня обмежений. В наслідок того чинність побічного реченя зависає в воздуху тай мусить безумовно перейти із способу прямого у можливий:

Кв. Б. д. 3: Чи є-ж такий чоловік на сьвітї, хто-б не любив в діточок? Мар. 47: Треба їй такого мужика, щоб їй був як отець; щоб він її кохав, жалував, щоб, коли і трапилось якеє худо..., так він-би її відводив, в чив би її на усе добре, не давав-би її... з'обиждати. Вовч. I. 17: А чи нема тут такої молодиці, щоб місячно

є годилась? Ф. 371: Та як-жеж, то аби в вашім селі ні одного господаря не було, що би коні тримав? Стеф. Дор. 64: Дивила ся ними (роз. очима) так, як би на цілім сьвіті не було такого кутика, а би вона його не знала. — Кв. С. О. 52: Де таки сьому статись, щоб пан та узяв мужичку? Вовч. I. 115: З роду-віку не чули, щоб кого обмовила, чи осудила. Ф. 335: Вже ніхто не казав, а би він коли подужав на сьвіті.

») Вкінці уживаємо можливого способу в реченнях головних, коли висказуємо перед другими свою думку в осторожній, ввічливій формі:

Ф. 159: Ага! — А я би вам щось уповів бадічку! 273: Не міг би ти мені хоть трохи що про тих фармазонів уповісти? Стеф. М. сл. 162: Та бим просив вас, абисте за нас наймили служебку. Ibid. 21: Я би, люде, казав аби таку бідну одову не карати.

д) Дієприкметник присудковий минувшости лучив ся в старословянській тай староукраїнській мові з відповідними формами часу теперішного від пня боуд- тай заступав в такий спосіб будучий час доконаний (*futurum exactum* після Мікльосіча¹⁾), як дієслово було доконане, або поєдинчу будучність (*futurum simplex*¹⁾), як дієслово було недоконане. В дальшій історії мови зачав на місце дієприкметника втискати ся в такі сполуки чимраз частійше дієменник, а рівночасно з тим у формах з дієприкметником брали недоконані дієслова перевагу над доконаними. В теперішній мові сей процес вже зовсім закінчив ся: на цілім просторі, де говорить ся українською мовою, перебрав тепер дієменник функції дієприкметника, лише ту і там в підкарпацьких околицях затримали ся давні конструкції з дієприкметником, але лиш від дієслів недоконаних.

В моім матеріалі стоїть скрізь дієменник. Вправді подибуємо у Федьковича на чотирох місцях замість дієменника дієприкметник від дієслова мусіти, а раз від дієслова хотіти, але тут рішали закони евфонії, щоб оминати два дієменники безпосередно коло себе, які своїми закінченнями на *-ти* неприємно вражають наше ухо тай занадто викручують язиком:

¹⁾ Vgl. Gr. IV. 806. 8.

Ф. 53: Ти йому будеш мусів честь вести. 289: громада буде мусїла відтак їх платити. 195: Старий Оман буде мусів Марусю за Тимофія дати. 370: А я вже думав, що завтра буду мусів пішки дорогу до пекла бити. 325: Преси його дуже, бо він не буде хотїв тобі його дати.

§ 32. Деякі форми дієприкметника присудкового або вже зовсім стали прислівниками або справили ся на ту дорогу:

Вовч. I. 162: Катре, а як тебе батько віддасть за того, мовляла, гайдамаку. II. 124: Панї не має права жадного на нас. У неї землі, мовляв, не має. ЛНВ. ХLI. 25: Та ще жупанина славна, — що мовляли вашому роду гетьмани оджалували. I. 167: Чому-б тобі і не взяти, — одкаже Грицько Лепех, що сам, славили, кохав нишком молоду. ЛНВ. ХLII. 23: А знахар той, славили, такий був здатний, що всяку хворобу здіймав. Ф. 80: Він щось невеселий, не так як бувало, коли гуля собі, як той орел сизий. 32: Лежить собі, фудульний, як бувало. Стеф. М. сл. 101: Ба не знав, де бахур подїв си?

* * *

Отсе подрібний розбір причасників у творах Квітки, Вовчка, Федьковича і Стефаника. На підставі спостережень, які я набув підчас збирання тай укладання матеріялу, мушу сказати, що сї форми тепер далеко вже не так улюблені, як се було в староукраїнській мові. Багато конструкцій, яких давно уживало ся загально, тепер або зовсім затратили ся або показують ся в незвичайно рідких випадках. Але се ще не було би так дивне, бо прецїнь в кожній мові, що жис і розвиває ся, мусять бути безперестанні зміни в формах і конструкциях; далеко більше вражає нас ся обставина, що теперішні причасники стратили майже зовсім свій властивий, основний характер і попереходили або в область прикметників або прислівників або правдивих дієслів. Сей процес захопив вже до самого краю дієприкметник присудковий минувшости, що став тепер правдивим дієсловом з повною силою висказу, тай дієприкметник стану предметного теперішности, що в усіх випадках зрівнав ся з прикметниками. Подібна доля стрїнула дієприслівники стану підметного теперішности і минувшости, лиш що тут мова не посунула форм

в однім напрямі, але порозділювала їх по ріжним областям. Так одні з них стали прикметниками, як довший час стояли в ролі атрибута коло свого іменника, другі прислівниками, як стояли коло самого огнища висказу, а треті зависли на границі обох сфер, між іменами а дієсловом, тай ще не рішили ся, в котрий бік остаточно їм піти. Один-одніський дієприкметник стану предметного минувшости задержав в собі — як на теперішні часи — найбільше причасникової сили, хоч і тут багато форм перейшло вже до прикметників.

Ми не сьміємо ані на хвилю спускати з ока сего зміненого, новітнього характеру наших причасників, коли хочемо згідно з духом мови уживати їх в теперішній літературній мові. З сим фактом мусимо числити ся тим більше, що вже від молодих літ вчимо ся по школах всіляких чужих мов, де причасники затримали вповні питомий собі характер, тай через те мимоволі переносимо з них на наші причасники такі способи уживаня, яких в нас зовсім нема. Найбільше терплять на тім дієприслівники стану підметного теперішности і минувшости. В нас закорінив ся твердо той звичай, що побіч невідмінних форм у тих дієприслівників творить ся від тих самих дієслів при помочи закінчень -чий, а, е і -ший, а, е ще й відмінні форми у всіх відмінках і числах, пр. йдучий чоловік, прийшовша жінка, листи до учачої ся молодіжи і т. д. Такі форми зовсім неможливі в нашій мові. Вже при подрібнім розборі зазначено з цілим притиском, що мова не творить в теперішнім своїм стані нових відмінних причасників стану підметного теперішности і минувшости на -чий, -а, -е і -ший, -а, -е, лишень утримує в характері прикметників тоті, що вже через довге уживанє загально утерли ся. Коли проте прийде ся кому після старого звичаю творити відмінну форму причасника від першого-ліпшого дієслова для власної хвилевої потреби, то може її оминати дуже легко в той спосіб, як згідно з духом мови покладе замість причасника реченє відносне: чоловік, що йде, жінка, що прийшла.

Відповідно до нового характеру причасників в теперішній мові мусіли також попереувати ся тай позвужувати ся ті функції, які вони виконують в реченю. Вже з самої природи дієприслівника виходить, що йому доля присудила

стояти на службі присудка тай доповнювати головний висказ в тій точці, в якій се серед даних обставин потрібне. Сї функції розділила мова поміж оба дієприслівники так, що дієприслівник теперішности поставила ближе до присудка тай дала йому ролю придатка прислівникового, а дієприслівник минувшости відсунула трохи дальше і звела до значіня апозиції. Дієприслівник теперішности подає час, місце, степень, спосіб або які иньші обставини, серед яких відбуває ся чинність присудка, на взір: пішов плачучи. В ролі апозиції виступає рідше; а хоч виступає, то малює переважно лишень стан, в яким находить ся якась особа підчас акції присудка, а час, причину, припуст або умову зазначає лишень в деяких разях. Зовсім противно має ся справа при дієприслівнику минувшости, який заступає по-найбільше в ролі апозиції реченя побічні і то часові, на взір: прийшовши, сказав. За то рідко служить до близшого поясненя чинности присудка. Ширші вже функції дієприкметника стану предметного минувшости. Мова послугує ся ним далеко частійше, як обома дієприслівниками. Дуже часто стоїть він в реченю як атрибут; але через се стратив в багато випадках свою дієсловну силу тай перейшов в область прикметників. До ролі придатка прислівникового через свою відмінність не надає ся; за те в злуці з помічним дієсловом творить всі форми стану предметного, які наша мова в теперішній хвилі допускає. Найширші функції визначила мова дієприкметникови присудковому минувшости, бо він в наслідок повної сили дієсловної дає нам в злуці з ріжними видами помічного дієслова всі форми висказові на минувшість стану підметного. За те про дієприкметник стану предметного теперішности нема що й говорити, бо його форми вже давно вийшли з уживаня, а ті що лишили ся, стали зовсім прикметниками.

B-2955

~~1~~

511678

B-2955/
1992 1986

B 2.955

1